

ДІЯЛЬНІСТЬ Г. І. БАКАЛОВА ТА М. С. ДЕРЖАВІНА У СПРАВІ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 20—30-х РОКАХ

Л. О. Пашковський

Традиційні російсько-болгарські зв'язки, джерела яких сягають глибокої давнини, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції здобули якісно новий стимул дальшого розвитку. Інтерес болгарського народу до великих громадсько-політичних подій викликав також інтерес і до нового культурного життя в Радянській Росії. Великого значення КПРС і БКП надавали безпосереднім живим контактам між науковими і громадсько-культурними діячами СРСР і Болгарії.

Метою цієї статті є висвітлення ряду аспектів значного внеску в розвиток і зміцнення радянсько-болгарських культурних взаємин у 20—30-х рр. двох видатних учених і громадських діячів Георгія Івановича Бакалова і Миколи Севастяновича Державіна. Їм справедливо належить особливе місце в історії радянсько-болгарських культурних зв'язків. На жаль, їхня багатогранна діяльність ще не стала предметом спеціального дослідження наших істориків-славістів. Існує ряд статей, присвячених лише окремим питанням діяльності Г. Бакалова і М. Державіна. Серед них заслуговують на увагу перш за все дві невеликі роботи радянського літературознавця В. І. Злиднева¹, в який він робить спробу показати роль співробітництва Г. Бакалова і М. Державіна в розвитку радянсько-болгарського культурного зближення. В. І. Злидnev належить і детальний, на основі вивчення архівних документів і матеріалів періодики, науковий аналіз однієї із сторін діяльності Г. Бакалова — його літературної творчості. Робить він цей аналіз з точки зору внеску в розвиток радянсько-болгарських культурних зв'язків у монографії «Русско-болгарские литературные связи XX века»². У цій праці В. Злидnev одним з перших у радянському слов'янознавстві підкреслив, що вивчати літературно-критичну творчість Г. Бакалова треба тільки в тісному зв'язку з його багатогранною громадсько-культурною діяльністю.

¹ В. И. Злидnev. Из история на руско-българските научни връзки (по материали из архива на акад. Н. С. Державин). «Литературна мисъл», 1960, № 2, стор. 93—96; В. И. Злидnev. Асен Златаров и его общественно-культурная деятельность. «Краткие сообщения Института славяноведения», № 32, Изд-во АН СССР, 1961, стор. 51—57.

² В. И. Злидnev. Русско-болгарские литературные связи XX века. М., «Наука», 1964.

Питання радянсько-болгарських культурних взаємин на основі вивчення життя і творчості Г. Бакалова і М. Державіна неодноразово ставилось у болгарському слов'янознавстві¹. Але, як правило, в працях літературознавчого характеру, автори яких лише мимохідь торкались громадсько-політичної і науково-культурної діяльності цих вчених. Природно, що існуючі роботи далеко не висвітлюють значний внесок М. Державіна і Г. Бакалова у зміцнення радянсько-болгарських культурних зв'язків 20—30-х років.

Численні матеріали і документи із радянських архівів дають можливість дослідити ще одну сторінку з історії боротьби Г. Бакалова і М. Державіна за радянсько-болгарське зближення. Особиста дружба і невтомна громадська діяльність двох учених були втіленням братерських зв'язків радянського і болгарського народів. Г. Бакалов був діячем широкого масштабу. Член БКП, він поруч з Г. Димитровим, Д. Благоєвим, В. Коларовим, Хр. Кабакчиевим та іншими, сприяв зародженню і зміцненню радянсько-болгарської дружби. За рішенням ЦК БКП, Г. Бакалов разом з В. Коларовим і Д. Поляновим був призначений членом Комітету пролетарської культури при ЦК², а в 1921 р. запрошується Центральним Комітетом для підготовки спеціального випуску Центрального органу БКП «Работнически вестник», повністю присвяченого Жовтневій революції³.

У 1928 р., будучи емігрантом у Парижі, де Г. Бакалов працював у радянському торгпредстві, він від імені письменників Болгарії звернувся до М. Горького, О. Серафимовича⁴, Ф. Гладкова⁵, В. Маяковського⁶ з закликом виступити на захист болгарського народу від білого терору.

Г. Бакалов зустрів цілковиту підтримку з боку радянських письменників⁷. До цього відомого факту слід додати, що значну роль у налагодженні зв'язків між Г. Бакаловим та радянськими культурними діячами відіграло Міжнародне об'єднання революційних письменників (МОРП)⁸, яке знаходилось в СРСР і неодноразово виступало з протестом проти білого терору в Болгарії⁹.

Громадська діяльність Г. Бакалова була тісно пов'язана з його історико-літературною творчістю, з популяризацією серед болгарських трудящих радянської літератури і ознайомленням читачів Радянського Союзу з творчістю революційних письменників Болгарії. Популяризаторська робота Г. Бакалова тісно перепліталась із невтомною діяль-

¹ Ж. Авджиев. Георги Бакалов. Литературно-критическа дейност. София, 1959. (Рец. Л. Ерохинов. Живые связи.— «Иностранная литература», 1961, № 9 стор. 259—260); Ж. Авджиев. Из архивного наследство на Георги Бакалов. В кн.: «Известия на Института за литература», София, 1962, кн. XIII, стор. 123—142; Е. Даскалова. Георги Бакалов в защита на руската литература. «Славяни», София, 1959, № 9, стор. 18—19; И. Цветков. Георги Бакалов и Максим Горки.— «Литературна мисъл», София, 1963, № 6, стор. 100—108. Е. Даскалова. Георги Бакалов и Некрасов. В кн.: «Известия на Института за българската литература», кн. 8, София, 1959, стор. 43—91; Д. Божков. Професор Н. С. Державин—апостол на българската культура в Русия. В кн.: «Державин Н. С. Добруджа», София, 1930, стор. 3—8; А. Бурмов. Академик Н. С. Державин и българската история.— «Исторически преглед», 1945, кн. 1, стор. 70—72; И. Лекоев. Проф. Державин и неговите научни заслуги, «Българо-съветската дружба», 1945, кн. 2, стор. 5—6.

² Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР (далі — ЦДАЛМ), ф. 1033, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

³ Там же, арк. 2.

⁴ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 253, арк. 1—5, 8.

⁵ ЦДАЛМ СРСР, ф. 1052, оп. 5, спр. 297, арк. 1.

⁶ Георги Бакалов. Избрани произведения, т. III, София, 1964, стор. 304, 305.

⁷ ЦДАЛМ СРСР, ф. 1052, спр. 86, арк. 1; спр. 253, арк. 8; спр. 174, арк. 1—2.

⁸ ЦДАЛМ СРСР, ф. 457, оп. 1, спр. 253, арк. 6.

⁹ ЦПАІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 812, арк. 34—36.

ністю М. С. Державіна. Протягом багатьох років М. С. Державін провадив наукову роботу по статистичному, економічному, етнографічному та лінгвістичному обстеженню болгарських національних районів України. В архіві Академії наук СРСР (фонд М. С. Державіна) зберігаються довідки, мандати, посвідчення за 1923—1931 рр., що були видані ученому під час його наукових командировок¹. Значний інтерес викликають архівні матеріали фонду Раднаркому України в ЦДАЖР УРСР, які розкривають участь М. С. Державіна у відновленні культурних взаємозв'язків між Болгарською, Російською та Українською Академіями наук в 1923 р. Голова Раднаркому УРСР, надсилаючи проф. Державіну листа Болгарської Академії наук з проханням допомогти їй відновити зв'язки з Російською АН та з іншими радянськими закладами, писав: «...я направляю копію даного листа і Українській Академії, щоб остання зв'язалась з Вами; я думаю, що це буде надзвичайно корисно як для міцних культурних зв'язків між Росією, Україною і Болгарією, так і спеціально в інтересах вивчення болгарських колоній на Україні та в Криму»².

У квітні 1928 р. М. С. Державін надіслав до редакції болгарського журналу «Читалище» листа з пропозицією про встановлення культурних зв'язків між Радянським Союзом і Болгарією. «Ми дуже раді кожній книзі, — писав М. Державін, — що надходить до нас із Болгарії, ще більше, звичайно, ми були б раді, якби ви встановили з нами, Радянською Росією, нормальні взаємовідносини, природні для всякого культурного суспільства. Я переконаний, однак, в тім, що недалеко вже той час, коли передова болгарська громадськість конкретно усвідомить, відчує і зрозуміє, що безглузлого і дикого становища відриву від Радянської Росії³ далі не можна терпіти, — і рішуче буде домагатися від нього⁴ ліквідації тих причин, що стоять на шляху до відновлення нормальних культурних зв'язків Болгарії з Радянською Росією»⁵.

Лист М. С. Державіна важливий для розуміння радянсько-болгарських культурних зв'язків кінця 20-х рр. і для характеристики основних причин, що заважали їх розвитку; а цими причинами були ще недостатня консолідація болгарської прогресивної громадськості в своїй вимозі зближення з СРСР і страх та небажання поліпшити відносини з Радянським Союзом з боку буржуазного уряду Болгарії.

М. С. Державін від імені радянських вчених висловлює впевненість у швидкій ліквідації ненормального становища та накреслює шляхи до розширення співробітництва—безпосередні контакти «передової болгарської громадськості з культурними працівниками Радянської Росії». Одними з перших, хто здійснював такі контакти, були М. С. Державін і Г. І. Бакалов. Останній навесні 1929 р. повернувся із Франції до Москви. В СРСР для Г. Бакалова почався один із самих плідних періодів його видавничої, літературної, громадської і наукової діяльності. Тут він зустрічається і зав'язує дружні відносини з М. Горьким, М. С. Державіним, А. В. Луначарським, В. Д. Бонч-Бруевичем, з письменниками і поетами України та Білорусії.

У квітні 1929 р. Г. Бакалов охоче погоджується з пропозицією директора Бібліотеки ім. В. І. Леніна очолити відділ слов'янознавства⁶.

¹ Архів Академії наук (ААН) СРСР, ф. 827, оп. 1, спр. 733, арк. 2, 17, 47 та ін.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, (далі — ЦДАЖР) УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 894, арк. 15, 21, 30.

³ В рукописі закреслені М. Державіним такі слова: «і її культури, в якому досі тримає її болгарський уряд, можливо, під тиском європейських банкірів».

⁴ Тобто від болгарського уряду.

⁵ ААН СРСР, ф. 827, оп. 1, спр. 581, арк. 1—4.

⁶ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 306.

Одночасно він працює науковим співробітником в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна¹.

За роки перебування у Радянському Союзі Г. Бакалов опублікував понад 30 статей, нарисів, брошур, книг, переклав на російську мову твори великого революційного демократа Хр. Ботева і видатного пролетарського поета Хр. Смирненського, написав десятки передмов до творів болгарських письменників.

Особливої уваги заслуговують зв'язки Г. Бакалова з Україною. Сучасний болгарський письменник Л. Стоянов, говорячи про розповсюдження болгарської літератури в Радянському Союзі, зауважив: «Необхідно підкреслити діяльність Г. Бакалова у Харкові»². На жаль, Л. Стоянов обмежився в своїх спогадах лише цією вказівкою. Поки що не має можливості підтвердити архівними документами ряд моментів з діяльності Г. Бакалова на Україні, але ця прогалина в деякій мірі заповнюється спогадами радянських письменників, що працювали разом з Г. Бакаловим або близько знали його. Так, М. Аплетін розповідає про участь Г. Бакалова як представника болгарських письменників в роботі 20-ї Міжнародної конференції революційних письменників, що відбулась у Харкові восени 1930 р.³ Разом з Г. Бакаловим до складу болгарської делегації входили К. Кюлявков і М. Марчевський. Г. Бакалов користувався великим авторитетом серед болгарських письменників-емігрантів, що концентрувались навколо газети «Колективист», яка виходила в Харкові болгарською мовою. Популяризуючи творчість болгарських письменників, Г. Бакалов написав передмову до нової книги поезій К. Кюлявкова «Размахнути секири», випущеної 1931 р. в Харкові. «Переваги збірки, — писав Г. Бакалов, — свідчать про розвиток таланту поета і гарантують цій збірці широкий сердечний прийом у середовищі робітничих мас, що борються в Болгарії»⁴.

Перебуваючи у Харкові, Г. Бакалов прочитав в Інституті Червоної Професури для письменників Радянської України курс лекцій про творчість П. Словейкова, Хр. Ботева, Ал. Константінова, Хр. Смирненського, Г. Милева, М. Марчевського та ін. Український письменник В. Кузьмич у листі до Л. Стоянова згадував, що лекції Г. Бакалова «дали українським письменникам у Харкові набагато більше, ніж будь-який підручник, тому що в них Бакалов поєднував аналіз творчості видатних болгарських письменників з розкриттям законів суспільної боротьби»⁵.

Думаючи про консолідацію сил прихильників Радянського Союзу, про зміцнення зв'язків слов'янських народів. Г. Бакалов пропонує в листах до В. Бонч-Бруевича і М. Горького створити в СРСР спеціальний орган по слов'янознавству⁶.

В 1931 р. Президія АН СРСР доручила проф. М. С. Державіну організувати Інститут слов'янознавства⁷. Незабаром М. С. Державін запросив Г. Бакалова до співробітництва в цьому інституті, допомагав йому публікувати статті в Працях інституту⁸. Г. Бакалов завжди

¹ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 366.

² Съветската литература в България. 1918—1944. Сборник от материали, спомени и документи, София, 1961, стор. 163.

³ Съветската литература в България, т. 1, стор. 112.

⁴ К. Кюлявков. Размахнути секири, Харків, 1931, стор. 3—5.

⁵ «Литературна мисъл», кн. 4, 1957, стор. 100.

⁶ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 285.

⁷ Н. С. Державин. Материали к библиографии ученых СССР. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1949, стор. 3—4.

⁸ В. И. Злыднев. Из историята на руско-българските научни връзки (по материали из архива на академ. Н. С. Державин). «Литературна мисъл», 1960, № 2, стор. 94.

цікавився діяльністю М. С. Державіна, що першим серед радянських вчених-славістів звернув увагу на вивчення історії і культури Болгарії та встановлення з нею тісних культурних зв'язків. Великого значення М. Державін надавав розвитку безпосередніх індивідуальних контактів між радянськими і болгарськими вченими та культурно-громадськими діячами. М. С. Державін багато зробив для організації візиту в Радянський Союз президента Болгарської Академії наук проф. Л. Милетича, який хотів відвідати Радянську країну з науковою метою. М. Державін клопотав про приїзд болгарського ученого-славіста перед Наркоматом іноземних справ і ВОКСом¹, де він зустрів цілковиту підтримку. Але болгарський уряд не дозволив проф. Милетичу відвідати Радянську країну, продемонструвавши цим самим небажання буржуазних верхів Болгарії налагодити зв'язки з Радянським Союзом.

Особливо доброзичливо ставився М. Державін до прогресивних діячів Болгарії, які прагнули побувати в СРСР. У 1930 р. він підтримав бажання приїхати на Всесоюзну педагогічну виставку в Москву члена правління товариства «Болгарський кіноуніверситет» педагога Д. Божкова². Але болгарський уряд, як і раніше, переслідував всі спроби до встановлення болгаро-радянських зв'язків. Уряд заборонив поїздку. Та він не зміг перешкодити розширенню контактів Д. Божкова з радянською громадськістю.

Завдяки клопотанню М. С. Державіна та його сина К. Державіна, уповноваженого Всесоюзного Товариства культурних зв'язків з закордоном в Ленінграді, ініціатива Д. Божкова (про розповсюдження радянських кінофільмів у Болгарії) була підтримана і названим Товариством і Всеросійським фотокінематографічним акціонерним товариством «Совкино», експортно-імпортним відділом «Межрабпомфільм» та кінокомісією агітпропу при ЦК ВКП(б)³. І радянський фільм «За ваше здоров'я», подолавши всі рогатки болгарської цензури, вийшов на екрани Болгарії⁴.

М. С. Державін уважно стежив за розвитком радянсько-болгарських відносин, за внутрішніми подіями в Болгарії. У фонді М. Державіна зберігаються зроблені ним огляди болгарських газет: «До характеристики становища Болгарії», «Зойки болгарської буржуазії на адресу комунізму»⁵, чернетки, помітки під заголовком «Радянський Союз і Болгарія» і т. д.⁶. Співробітництво М. Державіна і Г. Бакалова в працях Інституту слов'янознавства сприяло зміцненню їх особистої дружби. Готуючись до від'їзду в Болгарію, 5 січня 1932 р. Г. Бакалов повідомляв у Ленінград М. Державіну про пересилку йому статті «Христо Ботев»: «...можливо згодиться для Праць інституту...»⁷. І додає: «Постараюсь регулярно постачати Вам матеріали звідти»⁸. У цьому ж листі Г. Бакалов писав: «А. В. Луначарський взявся рекомендувати мене в кореспонденти. На Вашу обіцяну підтримку цілком розраховую»⁹. В останній день перебування в Москві Г. Бакалов знаходить час послати М. С. Державіну листа, повідомити йому свою майбутню адресу: «Взагалі по цій адресі можна буде зі мною переписуватись... Чекайте від мене вістей з батьківщини. Сьогодні від'їжджаю»¹⁰. 22 квіт-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 59, арк. 134.

² Там же, арк. 134.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 814, арк. 38, 49, 52 та ін.

⁴ Там же, спр. 815, арк. 58.

⁵ ААН СРСР, ф. 827, оп. 1, спр. 589, арк. 1.

⁶ Там же.

⁷ Там же, оп. 4, спр. 21, арк. 2.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

ня 1932 р. вчений секретар АН В. Волгін офіційно повідомив Г. Бакалову від імені АН СРСР, що його обрали членом-кореспондентом Академії, «бажаючи виразити повагу до учених заслуг в галузі історичних наук». Таке рішення загальні збори Академії прийняли по доповіді М. С. Державіна, якого підтримав нарком освіти СРСР А. В. Луначарський. М. Державін, охарактеризувавши Г. Бакалова як історика болгарської літератури, підкреслив його вагомий внесок у вивчення історії революційного руху в Болгарії, акцентуючи увагу на його історичних працях. Радянська громадськість високо оцінила великий вклад Г. Бакалова в науку і розвиток болгаро-радянських культурних зв'язків. Честі члена-кореспондента АН СРСР Г. Бакалов був удостоєний першим серед болгар-комуністів¹. Звістка про повернення Г. Бакалова в Болгарію у квітні 1932 р. та про обрання його членом-кореспондентом АН СРСР швидко розповсюдилась серед комуністів Софії². А газета «РЛФ»³ зробила цю новину надбанням широкої громадськості країни, опублікувавши статтю про діяльність Г. Бакалова в СРСР⁴. Повернувшись у Болгарію, Г. Бакалов відновив живі зв'язки з прогресивними письменниками і журналістами і став активним пропагандистом успіхів соціалістичного будівництва в СРСР⁵. Виражаючи бажання трудящих та прогресивної інтелігенції Болгарії, що прагнула зміцнити болгаро-радянські культурні взаємовідносини, Г. Бакалов звернувся з листом до Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном. «Дорогі друзі, — писав він, — група болгарських наукових працівників хоче приступити до організації товариства для культурних зв'язків з СРСР»⁶. Пропозицію Г. Бакалова в Товаристві зустріли схвально.

23 липня 1934 р. були відновлені дипломатичні відносини між Радянським Союзом і Болгарією. А незабаром, 17 вересня, у Софії розпочало свою діяльність перше болгаро-радянське товариство (БРТ)⁷. Г. Бакалов став одним із найактивніших його членів. Переписка ВОКСу з своїм уповноваженим в Болгарії тов. Буравцевим з питань обміну літератури і розширення культурних зв'язків свідчить про значне збільшення числа болгарських громадян, що підтримували контакти з ВОКСом. Якщо на початку 1934 р. їх було декілька чоловік, то 22 листопада — 44 чоловіка⁸. В числі перших Г. Бакалов, Л. Стоянов, Ас. Златаров, М. Марчевський та десятки нових друзів Радянського Союзу⁹. Г. Бакалов часто бував у Радянському повпредстві, де обговорював питання про культурні зв'язки, про видання радянської наукової, політичної та художньої літератури в Болгарії¹⁰. Але Г. Бакалов відчував необхідність знову побувати в СРСР. У листі до В. Бонч-Бруевича від 20 вересня 1935 р. він писав: «Ви питаєте мене: чи не збираюся я поїхати до Вас? Це — моя мрія: приїхати місяців на три, оглянутись,

¹ Ж. Авджиев. Георги Бакалов. Литературно-критическа дейност. «Наука и искусство», София, 1959, стор. 67.

² Ст. Стоименов. Страници из техния живот. «В борба с фашизма», Годишник на музея на революционното движение в България, София, 1966, стор. 261.

³ «РЛФ» — «Работническо-литературен фронт».

⁴ «РЛФ» від 19 серпня 1932 р.

⁵ «Отечествен фронт» 25 октомври 1967 р.

⁶ Оригінал листа знаходиться в ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 826, арк. 141. Лист до вибраних творів Г. Бакалова не ввійшов.

⁷ Софійські градски и окружен державен архив (СГОДА), ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 3, 5, 7 (по мікрофільму із ЦДАЖР СРСР); «Правда», 20 вересня 1934 р.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 826, арк. 145.

⁹ Там же.

¹⁰ Съветската литература в България, т. 1, стор. 134—138.

покопатись в літературі за останні 3—4 роки, перепідкуватись, щоб із свіжими силами ще поборотись тут після повернення»¹.

При активній підтримці Радянського повпредства мрія Г. Бакалова здійснилась: в кінці 1935 — на початку 1936 р. він знову відвідав СРСР². Г. Бакалов познайомився з новими досягненнями Радянського Союзу, побував на виставках Москви, в культурних і наукових закладах, уклав договір з болгарською секцією Укрдержнацменвидаву про підготовку до друку на болгарській мові творів Хр. Ботева, М. Шолохова, І. Кочерги, М. В. Гоголя³.

У Москві він знову зустрівся з Г. Дмитровим⁴, з радянськими ученими, письменниками, журналістами. М. С. Державіну Г. Бакалов писав 29 грудня 1935 р.: «Буду в Союзі до кінця січня, після цього — назад, в Болгарію. У Ленінграді буду тільки 2—3 дні. Тоді зустрінемось особисто... Чув я, що Ви ярибудете в Софію весною. Давайте поїдемо разом у першій половині лютого. Вашого приїзду чекають там давно»⁵.

Повернувшись із СРСР, Г. Бакалов знайомив трудящих Болгарії з новими досягненнями радянського народу. Газета «Заря» 12 березня 1936 р. опублікувала початок інтерв'ю свого редактора з Г. Бакаловим, який поділився враженнями про побачене в країні Рад⁶. Але продовження його так і не було надруковане: не дозволила цензура. У 1936 р. Г. Бакалов відновив видання журналу «Нова література», що виходив раніше під заголовком «Мисъл». Продовжував він і співробітництво з Укрдержнацменвидавом і з редакцією Літературної енциклопедії.

Разом з Тр. Костовим, Л. Стояновим, Н. Ніколовим Г. Бакалов доклав немало зусиль, щоб створити акціонерне товариство «Мосфілко», через яке розповсюджувались у Болгарії радянські кінофільми⁷, був одним з ініціаторів відкриття у 1937 р. великого книжкового магазину «Руска книга», що став центром поширення радянської художньої, наукової та політичної літератури⁸. Звіт дирекції поліції за 1937 р. свідчить: «Активну участь в пропаганді радянської книги в Болгарії бере комуніст Г. Бакалов, член Радянської Академії наук»⁹.

Г. Бакалов виступав у містах і селах Болгарії з численними доповідями та лекціями про досягнення радянської науки і культури¹⁰, багато зробив для підготовки святкування 100-річного ювілею О. С. Пушкіна в Болгарії¹¹, шевченківських днів і т. д.

Унікаючі поліцейських переслідувань, вчений проводив на нелегальних зборах робітників і студентів бесіди про революційну поезію

¹ ЦДАЛМ СРСР, ф. 612, оп. 1, спр. 3175, арк. 12.

² Там же, ф. 5483, оп. 1, спр. 826, арк. 486.

³ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 339.

⁴ Ж. Авджиев. Г. Бакалов, Софія, 1959, стор. 75.

⁵ ААН СРСР, ф. 227, оп. 1, спр. 21, арк. 6, Майбутньому візитові М. С. Державіна велику увагу приділяла вся болгарська преса. Проф. Йошов, виступаючи на сторінках газети «Камбана», повідомляв, що М. С. Державін буде гостем історичного факультету Софійського університету. «Державін,— писав вчений,— друг болгарського народу» («Камбана» від 6 травня 1936 р.). Але буржуазний уряд Болгарії не дозволив М. С. Державіну відвідати країну.

⁶ «Заря» від 12 березня 1936 р.

⁷ Тр. Костов. «Акціонерно дружество «Мосфілко», «Работническо дело», 2 листопада 1967 р.

⁸ Съветската литература в България, т. II, стор. 83.

⁹ Центральний державний історичний архів НРБ (ЦДІА), ф. 370, оп. 1, спр. 334, арк. 87—88.

¹⁰ Там же, оп. 4, спр. 106.

¹¹ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 313.

О. М. Некрасова¹. БКП надавала великого значення діяльності Г. Бакалова. Про це говорить постійна увага до нього Г. Димитрова. Видані Г. Бакаловим у Болгарії книги через ВОКС надходили у Виконком Комінтерну для Г. Димитрова². Особливо активізував свою культурно-громадську та партійну роботу Г. Бакалов у зв'язку із святкуванням 20 річчя Великого Жовтня. Из звіту дирекції поліції за 1937 р. видно, що Г. Бакалов, Лора Бакалова і Л. Стоянов були з'єднуючою ланкою між Радянським повпредством у Софії і всіма представниками революційної та прогресивної болгарської культури — Хр. Белевим, Ор. Василевим, Хр. Радиевським, Г. Бояджиевим, М. Марчевським та багатьма іншими³. Влітку 1937 р. відбувся Другий Міжнародний Конгрес письменників на захист культури, що працював спочатку в Іспанії, а потім у Франції⁴. В його роботі брав участь і Г. Бакалов. Тут він зустрічається з радянськими письменниками, делегатами Конгресу, обговорює з ними можливість видання творів болгарської прогресивної літератури у Радянському Союзі⁵. 1938 року вперше на болгарській мові виходить збірка віршів О. Некрасова «Мост и печал». Переклад і редакцію здійснив Г. Бакалов. Того ж року з'явився і Російсько-болгарський словник, складений Г. Бакаловим. «...Ці дві мої книги, — писав М. Аплетіну Г. Бакалов, — найзначніші факти культурного зближення наших двох народів»⁶.

Поруч з великою літературно-видавничою роботою в Болгарії Г. Бакалов знаходить час для співробітництва з болгарським сектором Укрдержнацменвидавом⁷. Тут його видавнича діяльність тісно перепліталась з активною участю М. С. Державіна у поширенні болгарської літератури на Україні. Видання творів болгарських класиків у СРСР під редакцією академіків М. С. Державіна та Г. Бакалова явилось великою політичною і культурною подією.

Багатогранна і невтомна діяльність Г. Бакалова у справі болгаро-радянського зближення знайшла живий відгук у Радянському Союзі. В. Бонч-Бруевич першим, серед істориків і видатних діячів КПРС дав оцінку значному вкладові цього талановитого вченого і громадського діяча в розвиток культурних взаємовідносин між Радянським Союзом і Болгарією. У листі, відправленому в Софію диппоштою, В. Бонч-Бруевич писав Г. Бакалову. 16 березня 1939 р.: «Дуже радію, що Ви продовжуєте так же діяльно видавати Ваші книги, як це робили і раніше. Ваша просвітительська робота для Болгарії колосальна і Ви дійсно при житті поставили собі пам'ятника»⁸.

У кінці 1939 на початку 1940 рр. політичні, економічні та культурні відносини Болгарії з СРСР поживаються. Цьому сприяють і народний рух за розширення зв'язків з країною Рад, і успіхи радянської дипломатії, і нові умови, що склались для Болгарії у зв'язку з початком другої світової війни.

«Щоденно ми всі слухаємо Радіо-Москву, — писав М. С. Державіну Д. Божков із Софії на початку 1941 р., — і живо цікавимося всякими Вашими повідомленнями. Не можете собі уявити, який у нас тепер настрій. Ваші газети вільно продаються на вулиці. Багато радянських

¹ «Българо-съветска дружба», № 1, 1948, стор. 27.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 6, спр. 832, арк. 52.

³ ЦДІА, ф. 370, оп. 1, спр. 334, арк. 98.

⁴ Архів Інституту світової літератури та мистецтва ім. Горького, ф. 259, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁵ Г. Бакалов. Назв. праця, стор. 325.

⁶ Там же, стор. 316.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЛМ СРСР, ф. 612, оп. 1, спр. 554, арк. 25.

фільмів. Величезний російський книжковий магазин на самій центральній вулиці. Одним словом, у нас знову «Русью пахне»¹.

Але Г. Бакалова не було вже в живих. «Ви знаєте, звичайно, — писав М. С. Державіну Д. Божков, — про смерть Г. Бакалова... Велика втрата для Болгарії»². Справу, якій присвятив своє життя Г. Бакалов — російсько-болгарській, а потім радянсько-болгарській дружбі, продовжили Л. Стоянов, Т. Павлов, М. Марчевський, К. Кюлявков, М. С. Державін, В. Бонч-Бруєвич та ін.

Але буржуазний болгарський уряд не бажав зміцнення болгаро-радянських зв'язків і тимчасовим установами контактів лише маскував свої злочинні дії по приєднанню Болгарії до гітлерівського блоку.

«У нас відбуваються доленосні події, — з тривогою повідомляв М. С. Державіну Д. Божков 6 березня 1941 р.³ Березневі події в Болгарії і віроломний напад фашистської Німеччини на СРСР тимчасово перервали економічні і культурні зв'язки між Болгарією і Радянським Союзом.

Значний внесок М. С. Державіна і Г. І. Бакалова у розвиток радянсько-болгарських культурних зв'язків у 20—30-х рр. сприяв зміцненню традиційної дружби, яка досягла небувалого розквіту тільки після перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

¹ ААН СРСР, ф. 827, оп. 4, спр. 57, арк. 2.

² Там же.

³ Там же, арк. 3.

ПРОФСПІЛКИ ІНДІЇ ТА МІЖНАРОДНИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ у 1927—1929 рр.

Ю. Г. Литвиненко

Питання про зв'язки індійського робітничого руху з міжнародними організаціями робітників майже не висвітлювалося в історичній літературі. А ця проблема вимагає глибокого і уважного вивчення.

Є можливість уже тепер узагальнити деякий матеріал і зробити певні висновки. В цій статті розглядаються зв'язки індійського профспілкового руху з міжнародними організаціями, що стояли на позиціях визнання класової боротьби. Нами висвітлені події тільки 1927—1929 рр., бо саме на той час припадало значне піднесення страйкового руху в Індії, який набирив нових рис. Це був період посилення лівого крила в робітничому русі.

Міжнародні робітничі організації не залишали поза увагою індійські профспілки. Ще на початку 20-х років Профінтерн намагався встановити відносини з робітничими організаціями Індії, надати їм практичну допомогу. Лінія Профінтерну була проявом пролетарського інтернаціоналізму в дії.

Виступи робітників кожної країни є складовою частиною загального світового революційного процесу. У липні 1929 р. Е. Тельман відзначив: «Революційні події у Бомбеї, героїчний страйк текстильників у Лодзі і недавні першотравневі події у Берліні — все це ознаки нового революційного піднесення робітничого класу»¹.

Незважаючи на відсутність прямих зв'язків, Профінтерн постійно прагнув допомогти індійському робітничому класові в його боротьбі. Ця допомога оцінювалася Профінтерном як справа, що має значення для всього світового робітничого руху. Проявлялася вона в різних формах. Профінтерн проводив збір коштів на користь страйкуючих робітників Індії, закликав пролетаріат інших країн до організації масових кампаній протесту проти політики жорстокої розправи, яка застосовувалася англійськими колонізаторами. Відзначаючи зростання боротьби індійських робітників, зміцнення їх класового розуміння, Виконком Профінтерну підкреслював у відозві «До робітників Індії»: «Світовий революційний профрух повинен надати всебічну підтримку індійському пролетаріатові, який бореться»².

Профінтерн намагався підтримати індійських робітників в складні моменти боротьби, долаючи перепони, що ставали на шляху. Він відгукнувся на прохання спілки залізничників від 6 квітня 1928 р. про надання допомоги страйкуючим у Ліллуа. В телеграмі за підписом ге-

¹ Э. Тельман. Экономическая борьба, наша тактика и задачи коммунистических партий. Избранные статьи и речи, т. 2, М., 1958, стор. 129.

² «Красный Интернационал профсоюзов», 1928, № 6, стор. 637.

нерального секретаря Профінтерну на ім'я спілки повідомлялося: «Прочитали в англійських газетах про вашу телеграму в Профінтерн з проханням про допомогу. Вашу телеграму не одержали. На ознаку братньої солідарності Виконбюро посилає телеграфно для страйкуючих залізничників сім тисяч карбованців. Тримайтеся стійко, як і раніше, і ви переможете. Гарячий братній привіт»¹.

У жовтні 1928 р. Виконком Профінтерну звернувся з привітанням до IX сесії Всеіндійського конгресу профспілок. В листі високо оцінювалась мужність індійського пролетаріату, говорилося про значення його боротьби: «Страйки текстильників, залізничників, муніципальних робітників у Бомбеї, Ліллуа та інших промислових центрах мають величезне значення як для індійського, так і для міжнародного пролетаріату»². Виконком звертав увагу індійських профспілок на загрозу, яка посилювалася в зв'язку з тим, що праві елементи в профспілковому русі намагалися нав'язати робітничим масам політику класового співробітництва. Виконком Профінтерну підкреслював: «Робітники Індії могли переконатися за останні роки, що представники Робочої партії (Гразам Поль та ін.) та Генеральної ради англійських тред-юніонів (Парсель, Том Шоу та ін.) мають тільки одне завдання — відвернути широкі маси від революційної боротьби проти англійського імперіалізму»³. Поряд з цим було знову висунуто пропозицію щодо встановлення постійних зв'язків.

Виконбюро Профінтерну обговорювало питання боротьби індійських робітників та стану профспілкового руху в Індії, накреслювало заходи для надання допомоги. 15 січня 1929 р. на засіданні Виконбюро була заслухана доповідь про уроки бомбейського страйку 1928 року. Цей страйк (його розвиток, позитивні та негативні риси) розглядався у порівнянні з масовими виступами робітників-текстильників Польщі та Німеччини, бо всі вони мали міжнародне значення з точки зору світового профспілкового руху⁴.

12 лютого 1929 р. Виконбюро знову заслухало повідомлення про події в Бомбеї, про сутички між мусульманами та індусами. Виконбюро відзначило, що вони є наслідком провокаційної політики з боку правлячої верхівки та реакційних елементів⁵.

У травні 1929 р. Виконбюро Профінтерну розглянуло питання про особливості розвитку страйкового руху в Індії протягом кінця 1928 — початку 1929 року. 8 травня на засіданні Виконбюро було обговорено декілька доповідей на цю тему. Відзначалось посилення лівих елементів, що знаходило прояв у зміцненні «Гірні Камгар». Поряд з цим підкреслювалось, що «рух розростається, але покищо охоплює лише текстильників та металістів. Інші категорії робітників ще слабо втягнуті в боротьбу...»⁶.

Загальне ставлення Профінтерну до профспілкового руху в Індії найповніше виявилось у зверненні «Найближчі завдання лівого крила індійського профруху», опублікованому 1929 року. Профінтерн вважав події в Індії наслідком загострення класової боротьби під час якої зростає роль пролетаріату країни як головної та керівної сили. Вказуючи на позитивне в розвитку робітничого руху, Профінтерн підкреслював факти посилення страйкової боротьби, в якій перепліталися економічні та політичні риси. Причини поразки багатьох страй-

¹ «Правда», 13 травня 1928 р.

² «Красный Интернационал профсоюзов», 1928, № 12, стор. 563.

³ Там же.

⁴ «Красный интернационал профсоюзов», 1929, № 2, стор. 163.

⁵ «Красный интернационал профсоюзов», 1929, № 3, стор. 244.

⁶ Там же, стор. 462.

ків він бачив у хиткості позицій реформістської верхівки в профспілках та слабкому зв'язку між страйками¹. До того ж англійський імперіалізм вдався до посилення білого терору.

У зверненні Профінтерну підкреслювались слабкі сторони в роботі лівого крила професійного руху. Ліві елементи майже не зміцнювали свої ідеологічні позиції, не завжди рішуче виступали проти тих, хто замовчував необхідність боротьби за керівну роль робітничого класу у визвольному русі. Піддавалася критиці і політика обмеженої ініціативи, коли ліві відкладали оголошення страйків, хоч умови сприяли цьому. Підкреслювалось, що ліві елементи були недосить згуртовані і не мали центрального керівництва.

Звертаючи увагу на недоліки профспілкового руху в Індії, Профінтерн радив детальніше готувати кожен виступ, посилювати керівництво лівих. Структура профспілкових організацій потребувала перебудови та зміцнення. Треба було ширше залучати до участі в страйкових комітетах та інших органах маси робітників, щоб дати їм змогу набувати досвід керівництва в боротьбі. Одним з найважливіших заходів мало бути об'єднання лівих елементів. Виникла потреба в конференції лівих профспілок.

Говорячи про необхідність єдності робітників у боротьбі, Профінтерн підкреслював: «Слід з'ясувати масам, що коли в цей момент капіталісти концентрують свій наступ на текстильників, то потім натиск буде зроблено на транспортників»².

Тісні зв'язки з профспілковими організаціями Індії намагався встановити і Тихоокеанський секретаріат профспілок. Та цьому перешкоджала політика правлячих кіл і позиція реформістської верхівки Всеіндійського конгресу. Делегати індійських профспілок не мали змоги прийняти участь в Тихоокеанській конференції профспілок, що відбулася в Ханькоу 20—26 травня 1927 року. У відозві до робітничого класу профспілок Індії, конференція відзначала: «Есплуатуючи робітничі маси Індії до такого ступеня, що плодюча Індія стала країною хронічного голоду, придушуючи залізним кулаком прагнення індійського народу до свободи і незалежності, розстрілюючи робітників, які утворюють профспілки для поліпшення своїх життєвих умов, — здійснюючи всю цю політику, британські імперіалісти смертельно побоюються того, що робітничий клас Індії встановить організаційний зв'язок з робітниками інших країн, бо цей зв'язок надав би сили робітникам Індії і допоміг би звільненню всієї Індії»³.

Тихоокеанський секретаріат уважно стежив за розвитком боротьби пролетаріату Індії. Він проводив роботу по організації масових виступів на підтримку цієї боротьби. В його зверненні до профспілок Індії від 15 травня 1928 р. говорилось: «З коротких газетних повідомлень ми дізналися про ганебні факти збройної розправи з індійськими робітниками. Робітничий клас всього Тихоокеанського узбережжя уважно стежить за мужньою боротьбою індійських робітників, бажає їм повної перемоги в зростаючій страйковій боротьбі. Зміцнюйте ваші ряди, не здавайтесь, розширюйте боротьбу...»⁴.

На серпень 1928 р. призначалося проведення другої конференції профспілок Тихоокеанського узбережжя. Індійські профспілкові організації мали прислати делегацію з 8 чоловік, четверту за своїм скла-

¹ Ближайшие задачи левого крыла индийского профдвижения. «Красный Интернационал профсоюзов», 1929, № 8, стор. 524.

² Ближайшие задачи... «Красный Интернационал профсоюзов», 1929, № 8, стор. 524.

³ «Красный Интернационал профсоюзов», 1928, № 8—9, стор. 657.

⁴ «Красный Интернационал профсоюзов», 1928, № 7, стор. 89.

дом¹. Та домогтися участі представників індійських профспілок в роботі конференції не вдалося. Однак конференція приділила велику увагу питанню про зв'язки з індійськими профспілками та розвиток робітничого руху в Індії. У резолюції щодо питань роботи Тихоокеанського секретаріату відзначалося як одне з завдань «встановлення більш тісних зв'язків з робітниками Індії, підтримка їх всіма засобами в боротьбі»².

Конференція дала оцінку профспілкового руху в Індії, становища робітничих мас, зокрема становища жінок-робітниць. Вона підкреслила, що англійські колонізатори намагалися придушити робітничий рух, здійснюючи політику жорстокого терору. У зверненні, прийнятому на конференції, говорилося: «В Індії британський імперіалізм всіма засобами намагається придушити революційний профспілковий рух, розстрілює і арештовує робітників, як це було зроблено з передовими борцями з революційного союзу текстильників «Гірні Камгар» («Червоний прапор»)»³.

У спеціальному зверненні конференції до спілки «Гірні Камгар» виражалась солідарність з текстильниками Бомбея та робітниками Калькутти. Звернення схвалювало факти відмови індійських профспілок від встановлення зв'язків з англійськими тред-юніонами. Конференція закликала профспілки Індії до єднання у боротьбі з імперіалізмом. «Ми впевнені, що бойові профспілки Індії погодяться з рішеннями нашої конференції і приєднаються до Тихоокеанського секретаріату. Ми сподіваємося, що ви разом з робітничим класом всього Тихого океану, всього світу будете боротися за остаточну перемогу трудящих мас над капіталізмом та імперіалізмом»⁴.

Робітничий клас Індії відчував підтримку з боку пролетаріату різних країн. У робітничих та комуністичних газетах постійно висвітлювалася боротьба індійського пролетаріату. Англійські робітники протягом першої половини 1928 р. проводили масовий збір коштів на допомогу страйкуючим в Індії. До 20 липня 1928 року було зібрано понад 196 фунтів стерлінгів⁵.

Китайські профспілкові організації пропонували Всеіндійському конгресові профспілок об'єднати зусилля в боротьбі проти гноблення. У жовтні 1928 р. Всекитайська робітничая федерація звернулася до конгресу профспілок з листом. Вона відзначала труднощі, які супроводжували розвиток боротьби індійських робітників. В листі високо оцінювалися масові страйки текстильників Бомбея, залізничників та інших категорій робітників Індії. Китайські профспілки закликали до посилення боротьби проти реформістів, до зміцнення робітничих організацій⁶.

Внаслідок протидії реформістських елементів у індійських профспілках та недостатньої організованості лівого крила наприкінці двадцятих років не вдалося установити міцних зв'язків між профспілками Індії та міжнародними організаціями пролетаріату.

Наведені факти свідчать про те, що Профінтерн приділяв велику увагу питанням розвитку робітничого і профспілкового руху в Індії в період його піднесення. Він розумів важливість цього руху як складової частини революційної боротьби світового пролетаріату проти капіталізму. У ставленні Профінтерну до робітничого руху в Індії відбивалися всі принципи пролетарського інтернаціоналізму.

¹ «Красный Интернационал профсоюзоз», 1928, № 12, стор. 562.

² «Красный Интернационал профсоюзоз», 1929, № 8—9, стор. 658.

³ Там же, стор. 685.

⁴ «The Worker», November 16, 1928.

⁵ «Workers' life», July 22, 1928.

⁶ Там же, стор. 689.

ПОЛІТИКА АНГЛІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ДРУГОЮ БАЛКАНСЬКОЮ (МІЖСОЮЗНИЦЬКОЮ) ВІЙНОЮ 1913 РОКУ

В. В. Зайцев

Лондонський мир 30 травня 1913 р. закріпив видатний військовий успіх об'єднаних у Балканський союз Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії над Оттоманською імперією. Значна частина Південно-Східної Європи була звільнена від багатовікового османського гніту. У створенні Балканського союзу активну роль відіграла дипломатія Антанти. Його військові успіхи сприяли посиленню останньої. На випадок світової війни Троїста угода використала б 740-тисячну армію країн Балканського союзу проти Австро-Угорщини і Туреччини¹. Цих намірів не приховували державні діячі Антанти, зокрема міністр закордонних справ Росії С. Д. Сазонов².

Але щодо майбутнього поділу визволених територій у Балканському союзі не було згоди. Вже під час першої балканської війни неодноразово виникали з цього приводу суперечки між правлячими колами балканських держав. Проте спільна мета — перемога над турками, тимчасово згладжувала їх гостроту.

Німеччина і Австро-Угорщина не могли погодитись з посиленням Антанти. З допомогою інтриг вони намагались зруйнувати союз балканських держав і утворити новий військово-політичний союз, куди мали ввійти Румунія та Туреччина. Ось чому Німеччина розпалювала ворожнечу між балканськими країнами. Так, кайзерівський статсекретар закордонних справ фон Ягов відверто заявив болгарському і сербському посланникам, що розв'язати існуючі проблеми можливо тільки за допомогою зброї³.

Держави Антанти об'єктивно були зацікавлені у збереженні Балканського союзу. Але кожний з членів Троїстої угоди мав свої певні інтереси у Південно-Східній Європі. З цього треба виходити, вивчаючи англійську політику на Балканах в період від підписання Лондонського миру і до початку збройного конфлікту між колишніми союзниками. Прагнучи до повної гегемонії на Південному Сході Європи, Англія теж

¹ Ch. Woods, The armies of the Balkan League, «The Fortnightly Review», 1913, vol. 98.

² A. Nekudow, Diplomatiek Reminiscences before and during the World War, 1911—1914, London, 1920, стор. 45.

³ Центральний державний військово-історичний архів, ф. 2000/С, оп. 1, спр. 103, арк. 2.

була зацікавлена в розпаді Балканського союзу і створенні нової політичної комбінації з участю Румунії¹.

Становище на Балканах загострювалось. Не врегульованими залишались сербо-болгарські та греко-болгарські територіальні суперечності, а також загострювались відносини між Болгарією і Румунією, бо Румунія фактично не визнала петербурзького протоколу². На лініях розмежування відбувалися збройні сутички, що надавало лондонському мирному договору тимчасового характеру³.

Погіршення міжсоюзницьких відносин не було секретом для Лондона. Болгарський посланник в Англії М. І. Маджаров, починаючи з квітня 1913 р., неодноразово інформував про це керівників британської дипломатії, але Англія нічого не зробила для їх поліпшення⁴. Газета «Таймс» постійно писала про назрівання ворожнечі, не проявляючи колишнього дружелюбства до болгар⁵.

Назрівання нової війни на Балканах не проходило і поза увагою англійського парламенту. Голова Балканського комітету Ноель Бакстан на засіданні Палати громад 12 червня 1913 р. спитав статс-секретаря Форін офісу, що зроблено великими державами як творцями Лондонського договору для припинення розбіжностей всередині Балканського союзу і що саме зробив британський уряд⁶. Грей відповів, що це справа Росії, тому що Микола II є арбітром по сербо-болгарській союзній угоді⁷.

Таку політику Англії підтримувала і Франція, бо ця політика відповідала її інтересам на Балканах⁸.

Наприкінці червня 1913 р. президент Франції Пуанкаре і міністр закордонних справ Пішон відвідали Лондон. Під час політичних переговорів обидві держави домовились про нейтралітет у майбутній міжсоюзницькій війні⁹.

Становище на Балканах хвилювало Росію. Царський міністр закордонних справ С. Д. Сазонов намагався пом'якшити суперечки між союзниками. Але його пропозиції про зустріч у Петербурзі голів урядів балканських країн і про пропорційну демобілізацію армій не були прийняті¹⁰. Тоді Сазонов запропонував Миколі II особисто звернутись

¹ Бажання Лондона бачити в новому балканському союзі Румунію пояснюється економічною позицією Англії в цій країні: вона займала перше місце в румунській зовнішній торгівлі. (Див. E. E. K. s. c. h., *Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg*, München, 1913, стор. 118). Крім того, Англія була на першому місці по сумі капіталовкладень в румунську нафтову промисловість. (Див. *Rumänien, Wirtschaftliche Verhältnisse*, 1912, Wien, 1913, стор. 51—53). Після досягнення угоди між Болгарією, Сербією і Грецією в липні 1912 р. Джеймс Байчер, який поєднував обов'язки кореспондента «Таймс» з діяльністю неофіційного агента Форін Оффіс, відвідав Бухарест, щоб домовитись про приєднання Румунії до союзу, але дістав негативну відповідь. (Див. *Lady Grogan, Life of J. D. Bourchier*, London, 1936, стор. 142).

² С. Д. Сазонов. Воспоминания. Париж, 1927, стор. 103; Доклад на парламентарната изпитателна комисија, София, 1918, стор. 774—775. (Далі — Доклад...).

³ *Междусъюзническа война 1913*, София, 1963, стор. 10.

⁴ М. И. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни, София, 1932, стор. 137; Доклад..., стор. 493.

⁵ «The Times», 1913, 30.V, 6.VI, 13.VI, 20.VI та інші; Доклад..., стор. 494—495.

⁶ *The Parliamentary Debates, Official Report, House of Commons, (fifth series)*, vol. LIII, London, 1913, cls. 1758. (Далі — Parl. Дев.).

⁷ *Ibid.*, cls. 1759.

⁸ Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции 1898—1914 гг. Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток, К., 1964, стор. 333.

⁹ Архів зовнішньої політики Росії, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3707, арк. 24—25; (далі — АЗПР).

¹⁰ С. Д. Сазонов. Названа работа, стор. 108—109; В. А. Жебокрицкий. Болгария в период балканских войн 1912—1913 гг., К., 1961, стор. 154.

до балканських монархів з закликом не починати війни, але й це не допомогло¹. Правлячі кола Болгарії, Сербії і Греції визнавали тільки один шлях до розв'язання суперечок — війну. При цьому вони намагались забезпечити собі співчуття і підтримку з боку великих держав.

Таким чином, як справедливо зазначав російський посланник у Белграді М. Г. Гартвіг у приватному листі до свого софійського колеги А. В. Неклюдова, у розпаді союзу винні його члени, а також австро-німецький блок².

Дипломатія Даунінг-стріт у наростаючому збройному конфлікті на Балканах офіційно дотримувалась нейтральної позиції. У Лондоні удавали, що спостерігають за міжсоюзницькими чварами і шукають шляхів до справедливого розв'язання балканського питання. Тому англійські дипломати у столицях балканських держав лише констатували факти, а на пропозиції Сазонова про колективні заходи Греї відповідав, що не треба повторювати демарші, які не приносять позитивних наслідків³.

Єдиним кроком англійської дипломатії була згода Грея (після енергійних демаршів Сазонова) доручити своєму посланнику у Софії просити царя Фердинанда утриматись від війни і погодитись на зустріч голів балканських урядів у Петербурзі⁴. У Афінах і Белграді англійські дипломати говорили тільки про доцільність зустрічі, підкреслюючи, що це — бажання Росії⁵. Така різниця свідчить про антиболгарську позицію лондонського кабінету, якому було добре відомо, що до війни готуються всі союзники.

В той же час Греї наполегливо радив Росії домовитись з Австро-Угорщиною про спільні кроки на Балканах⁶, хоч розумів, що відкритий антагонізм між двома «традиційними заступницями» балканських народів не приведе до позитивних наслідків.

Форма застережень британської дипломатії і явно неприйнятні поради Росії показують справжнє ставлення Лондону до подій у Південно-Східній Європі. Було ясно, що Англія нічого не зробить, щоб відвернути назріваючий конфлікт.

Влітку 1913 р. Англія дотримувалась у балканському питанні тих же позицій, що й Троїстий союз: намагалась зменшити вплив Росії у Південно-Східній Європі і байдуже дивилась на розпад Балканського союзу. Згодом Сазонов з жалем відмічав, що англійський уряд не виявив бажання вжити рішучих заходів, щоб відвернути війну⁷.

В ніч на 30 червня 1913 р. Болгарія розпочала воєнні дії. Незабаром, проти Болгарії виступили Румунія і Туреччина, які були незадоволені відповідно Петербурзьким протоколом і Лондонським мирним договором.

Друга балканська війна викликала бурхливі дебати в Палаті громад. Депутатів обурило порушення Портою кордону по Енос-Мідія. Ноель Бакстон доводив, що це образа великих держав і вимагав рішучих дій⁸. Бакстона підтримував Рональд Мак Нейл. Він заявив, що

¹ С. Д. Сазонов. Названа робота, стор. 111—112; В. А. Жебокрицький. Названа робота, стор. 174—175.

² Доклад..., стор. 441—442.

³ А. В. Игнатъев. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908—1914 гг.), М., 1962, стор. 169.

⁴ АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3711, арк. 350; Доклад..., стор. 501—502.

⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1913., спр. 3711, арк. 384.

⁶ British Documents on the Origins of the War 1898—1914, vol. IX (II), London, 1933, № 1055; (далі — В. Д.).

⁷ С. Д. Сазонов. Названа робота, стор. 116.

Parl. Deb., vol. LV, cls. 1036, 1675, 1676, 1721.

великі держави мають всі підстави, щоб примусити Туреччину поважати їх рішення¹. Грей, Нікольсон і парламентський заступник статс-секретаря закордонних справ Екланд уникали певних відповідей. Їм допомагав спікер палати, який відхиляв небажані питання.

Лише одна Росія протестувала проти турецької агресії. Падіння 20 липня Адрианополя схвилювало Петербург, тому що перехід до Туреччини цього міста-фортеці докорінно змінювало її становище на Балканах. Сазонов знову намагався схилити партнерів по Антанті до колективних заходів проти Порти. Він також попередив британського посла у Петербурзі, що Росія може почати самостійні дії².

Грей знав, що Туреччину не влаштовують кордони, встановлені Лондонським договором. Тому він пішов назустріч Сазонову і формально застеріг Султанський уряд від порушення кордону по Енос-Мідія³. Але у Константинополі добре знали справжню позицію Англії і не звернули на застереження уваги. Такий же пропагандистський характер мала і заява Грея німецькому послу в Лихновському, що Туреччина мусить повернути болгарам всі їхні землі.

21 липня відбулась нарада Грея з союзними послами. Російський посол граф О. К. Бенкендорф запропонував для припинення війни скликати конференцію зацікавлених держав. Англія і Франція не погодились з цією пропозицією. Відхилили і пропозицію Бенкендорфа організувати демонстрацію військово-морських сил великих держав. Йому відповіли, що морська демонстрація неможлива з-за «технічних труднощів»⁴. Коли ж Росія вирішила виступити самостійно, їй заявили, що це загроза «європейському концерту» і миру⁵, хоч всім було відомо, що в умовах розколу Європи на два ворожі табори, так званий «європейський концерт» фактично не існував.

Не мала успіху заява конференції послів про необхідність збереження кордону по Енос—Мідія. Порта відхилила її, хоч їй обіцяли деякі територіальні поступки у Фракії⁶.

С. Д. Сазонов знову вимагає рішучих колективних заходів. Він пропонує морську демонстрацію або фінансовий бойкот Порти⁷. Англія і Франція знову не підтримують свою союзницю. Саме в цей час французькі банкіри надавали позики турецькому уряду, який гарантував за це привілеї французьким компаніям⁸, а позиція Лондону, як справедливо зазначає О. В. Ігнат'єв, пояснювалась вигідною англо-турецькою угодою про Кувейт⁹.

Тим часом оточена з усіх боків Болгарія зазнавала поразку за поразкою. Після попередніх переговорів 17/30 липня 1913 р. у Бухаресті почалась мирна конференція, в якій взяли участь Греція, Сербія, Чорногорія, Румунія та Болгарія. Росія даремно намагалась захистити Болгарію від територіальних втрат: Англія і Франція не підтримали її. Не мали успіху спроби Болгарії знайти захист у Лондоні. Грей лише обіцяв стримати загарбницькі апетити переможців¹⁰.

¹ Ibid., vol. LVI, cls. 700—701.

² В. Д., vol. IX(II), № 1163.

³ Джемаль паша. Записки 1913—1919 гг., Тифліс, 1923, стор. 35, 38.

⁴ АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3715, арк. 50.

⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3715., арк. 50.

⁶ АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3707, арк. 52, спр. 3715, арк. 53 (зв).

⁷ АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3704, арк. 34, В. Д., vol. IX(II), № 1165.

⁸ Ю. А. Боев, Назв. робота, стор. 340—342; В. И. Бовыкин. Из истории возникновения первой мировой войны. Отношения России и Франции в 1912—1914 гг. М., 1961, стор. 161—165.

⁹ А. В. Игнат'ев. Назв. робота, стор. 171.

¹⁰ М. И. Маджаров. Назв. робота, стор. 161—162.

Під час гострих суперечок про греко-болгарське розмежування Англія не займала послідовної позиції. Коли вирішувалась доля егейського порту Кавалла, який в ході антитурецької війни став болгарським, а під час міжсоюзницької війни був окупований греками, Лондон спочатку вирішив підтримати Болгарію. Головним мотивом англійської політики було побоювання, що Греція стане сильною середземноморською державою, що порушить рівновагу сил і приведе до зменшення британського впливу у цьому районі¹.

В Палаті громад болгарофіли доводили право Болгарії на зручний вихід до моря. Греї відповідав, що врахує їхні докази². Консервативна опозиція була за збереження турецької влади у Фракії. Цю точку зору торі виправдовували тим, що утиск інтересів Туреччини викличе рух солідарності мусульман у британських колоніях³. Вони також були проти повернення Кавалли болгарам, мотивуючи це тим, що населення там не болгарське.

Греї лавірував між різними парламентськими угрупованнями. Для задоволення торі він говорив, що англійська політика не буде політикою нетерпіння або неспровокованої агресії проти мусульманської держави (тобто Туреччини—В. З.)⁴. Потім він міг заявити, що окупація турками Фракії—ще більше, ніж можуть дозволити великі держави⁵.

Двоїстість і непослідовність британської політики була очевидна. Маджаров у серпні 1913 р. писав у Софію, що коли виникне питання про очищення Фракії силою, то англійська громадскість напевно побажає, щоб цим займались інші: Англія буде лише глядачем⁶. Згодом, коли з'ясувалась позиція щодо Кавалли інших держав, і в першу чергу Франції і Німеччини, Лондон беззастережно став підтримувати грецькі домагання⁷. Болгарія була позбавлена економічно важливого виходу до моря.

Аналіз становища на Балканах—від назрівання суперечностей всередині Балканського союзу до завершення другої Балканської війни імперіалістичним бухарестським миром—свідчить про показне миролюбство Англії. Лондонський уряд не підтримував конструктивних пропозицій Росії, які об'єктивно сприяли пом'якшенню обстановки в цьому районі. Британська політика поглиблювала розкол між балканськими країнами і створювала постійне напруження на Балканах.

¹ М. И. Маджаров. Назв. работа, стор. 163; АЗПР, ф. Політархів, 1913 р., спр. 3712, арк. 267.

² Parl. Deb., vol. LVI, cls. 2229.

³ R. W. Seton Watson, Britain in Europe 1789—1911. a. Surveu of foreign Policy, Cambridge, 1937, стор. 670.

⁴ Parl. Deb., vol LV, cls, 1788, 1925; «The Times», 1.VIII. 1913.

⁵ Parl. Deb., vol. LI, cls. 2293.

⁶ М. И. Маджаров. Назв. работа, стор. 167.

⁷ «The Times», 8.VIII, 1913.

ІІІ. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ, СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І АРХЕОЛОГІЇ

БОРОТЬБА БОЛОНСЬКОЇ КОМУНИ ПРОТИ ФРІДРІХА ІІ ГОГЕНШТАУФЕНА

(За матеріалами болонських хронік)

О. В. Лікар

Політична історія Болоньї XIII ст., зокрема її боротьба з агресією німецьких імператорів, спеціально не досліджувалася ні у вітчизняній, ні у західноєвропейській історіографії. Автори загальних праць з історії Італії цього періоду обмежувалися побіжним оглядом політичної боротьби Болоньї проти династії Гогенштауфенів¹. Тільки у книзі С. Гесселя з історії Болоньї цьому питанню відведено значне місце². Однак С. Гессель з позицій буржуазної методології не міг показати внутрішніх соціально-економічних причин боротьби болонських посполанів проти загарбницької політики Фрідріха ІІ і зосередив головну увагу на зображенні зовнішньополітичних факторів цієї боротьби.

Тим часом з'ясування ролі болонського «пополо» в політичній історії міста дає можливість зрозуміти причини перемоги італійських комун у боротьбі з німецькою агресією.

Багато матеріалу для висвітлення цього питання дає «Corpus chronicorum bononiensium», який увійшов у друге видання величезної колекції історичних пам'яток «Rerum Italicorum Scriptores» Муратори³. Історія Болоньї XIII ст. в цьому зведенні болонських хронік висвітлюється чотирма хроністами. Дві хроніки (А—Рампоні і Віллолі), написані латинською мовою, останні дві (Б—Вариньяна і Болоньєтті)— італійською мовою. Хроніки уточнюють і доповнюють одна одну, розкриваючи складну політичну історію цього періоду.

Італійські міста ще в X ст. стали об'єктом агресивної політики німецьких імператорів. Зазіхаючи на багатства італійських міст-комун, німецькі імператори протягом XI—XIII ст. намагалися позбавити їх політичної самостійності. Особливо впертою і кривою була боротьба північно-італійських міст у другій чверті XIII ст. при імператорі Фрідріху ІІ Гогенштауфені. Посиливши централізацію правління і зміцнивши бюрократичний апарат у Сицилійському королівстві, Фрідріх ІІ мріяв поширити таку форму правління на всю Італію⁴.

¹ P. Bouchard. Perioches historiques de Bologna. Paris, 1909; L. Salvatorelli. L'Italia comunale dal secolo XI alla meta del secolo XIV. Milano, 1940; P. Brezzi. I. comuni medioevali nella storia d'Italia. Torino, 1959; G. Fasoli. Aspetti della politica italiana di Federico II. Bologna, 1966.

² E. Hessel. Geschichte d. Stadt Bologna, Berlin, 1910.

³ Muratori. Raccolta degli storici italiani. Corpus chronicorum bononiensium, vol XVIII, P. 1, Città di Castello, 1910.

⁴ G. Fasoli. Aspetti della politica italiana di Federico II, p. 149.

На шляху здійснення програми Фрідріха II стояли волелюбні італійські міста, а також папська курія, яка, як і Фрідріх II, претендувала на верховну владу в Італії. Плануючи підкорити італійські міста, Фрідріх II розраховував використати ворожнечу комун між собою, а також соціальну боротьбу в них. Страх втратити самостійність об'єднав окремі італійські міста, примусив їх заручитися підтримкою папської курії і виступити єдиним фронтом.

Проте не всі північно-італійські міста увійшли в цей союз. Економічне і політичне суперництво привело деяких з них у табір імператора. Ось чому в Італії виникли дві партії: «партія церкви», яка орієнтувалася на папську курію, і «партія імперії», що підтримувала німецьких імператорів. З початку XIII ст. ці партії стали називатись відповідно партіями «гвельфів» і «гібеллінів». Перші відомості про «гвельфів» і «гібеллінів» в Болоньї і про загострення соціальної боротьби між ними відносяться до 1212 року — року коронації найагресивнішого з Гогенштауфенів — Фрідріха II¹.

Болонья була одним з найсильніших супротивників імператора Фрідріха II в Італії. Вона володіла значними територіями, які почала захоплювати ще з 1197 року, з моменту послаблення Імператорської влади. Болонья поширила свій вплив на території слабкіших сусідніх міст, а також на імперські володіння в Романьї. На заході вона відібрала прикордонні землі у Модени², на півдні встановила панування в гірській місцевості Френьяно³, що дало їй можливість прибрати до рук торгові шляхи до самого гребня Апеннін. У східній Романьї в союзі з Фаенцею Болонья захопила імперське графство Імоли⁴. Крім того, болонці відібрали окремі частини спадщини Каносси-Арджелатто і Медичину⁵.

Тільки на півночі проти економічно сильного міста Феррари болонці не насмілилися вести активну боротьбу. Поступово навіть Фаенца, яка перебувала у дружніх стосунках з Болоньєю, потрапила в підлегле до неї становище. З 1216 р. хроніки Чесени називають болонців «domini», а фаентинців — «amicis»⁶. Всі ці надбання посилюють місто на Рено, висуваючи його на перше місце в Романьї і, природно, роблячи його головним супротивником домагань імператорської влади.

Коли в березні 1226 р. Фрідріх II, зміцнивши свою владу, виступив проти північноіталійських комун, Болонья разом з Міланом стала організатором боротьби проти нього⁷.

Був поновлений союз ломбардських міст, в якому Болонья набирала величезного значення. Під час першого зіткнення міст з імператором навесні 1226 р. у Мантуї в об'єднаних військах ліги, які налічували 2000 вершників і ще більше піхотинців⁸, 200 вершників і 300 лучників було з Болоньї⁹.

Опорним пунктом боротьби проти Болоньї Фрідріх II зробив Модену, яка постійно ворогувала з Болоньєю. Крім того, на сході від Болоньї він посилив комуни Імоли, щоб протиставити її болонцям. Фрідріх II

¹ Corpus chronicorum bononiensium, A., Bolognetti, Villola, p. 74—76.

² Там же, стор. 59, 67.

³ Там же, стор. 19, 37.

⁴ Там же, стор. 59, 65.

⁵ Там же, стор. 64, 68, 91, 92.

⁶ E. H e s s e l s. Geschichte d. Stadt Bologna, p. 175—176.

⁷ Torri e castelli Bologna e la sua provincia, storia dizionario biografico opere d'arte notizie d'oggi, Milano, 1958, p. 15.

⁸ G. F a s o l i. Aspetti della politica italiana di Federico II, p. 115—116.

⁹ Corpus chronicorum bononiensium, Bolognetti, p. 91.

готувався до боротьби з Болоньєю, але відкрито не виступав проти неї, намагаючись уникнути будь-яких сутичок. Так, кдлі в травні 1226 р. імператорським військам потрібно було з'єднатися з союзними містами Моденою, Реджіо, Пармою, Кремоною, найкращий шлях до яких лежав через Романью, Фрідріх II наказав їм іти обхідними дорогами подалі від Віа Еміліа¹.

У липні 1226 р. міста Ломбардської ліги попали в немилість до імператора. Особливо істотно це вдарило по Болоньї, де було закрито університет². В одному з пунктів декрету Фрідріха II про права і привілеї міст Ломбардської ліги³ говорилося: «Ми постановили і вимагаємо, щоб школи і університет (мається на увазі Болонський університет.— О. Л.) були відокремлені від міст. А доктори і студенти, які не згодні з нашою постановою і наважаться вчити, читати і слухати в указаних містах, будуть піддані ганьбі і позбавлені посад адвокатів, суддів, секретарів (охоронців архівів) і цим самим позбавляються всіх пошан і подальшого підвищення (в посаді)»⁴.

Болонська комуна дорожила університетом, найдавнішим і знаменитим у Західній Європі, який притягав у місто тисячі студентів⁵. Це давало місту великі вигоди, сприяючи розвиткові ремесла, торгівлі і лихварства. Ліквідація університету завдавала великого удару економіці міста. Болонська комуна звернулася до папи римського. І в січні 1227 р. при безпосередній участі Гонорія III Фрідріх II дав загальну амністію ломбардським містам, в тому числі і Болонській комуні.

Однак цей компроміс, зумовлений рівновагою сил імператора і міст, не міг задовольнити Фрідріха II. Він енергійно і вміло використовував будь-які можливості, щоб послабити своїх ворогів. Імператор розпалював ворожнечу між Міланом і Кремоною, Болоньєю і Моденою. І це дало свої наслідки.

У 1227 р. почалася війна між болонцями і моденцями. Болонці побудували фортецю Кастель Франко — наступальний і оборонний центр у боротьбі з моденцями⁶. Восени 1228 р. болонці розпочали велику військову кампанію проти моденців, в якій взяли участь багато міст Ломбардської ліги. Але військові дії не принесли Болоньї успіху. Модена швидко об'єднала свої сили із союзними Пармою і Кремоною (через відносну близькість їх територій одна від одної і від театру військових дій). Болонья ж залежала від численних союзників, загоми яких підходили нерегулярно, що нерідко порушувало воєнні плани.

Головною ж причиною невдачі була гостра соціальна боротьба всередині самої Болоньї. Вперше болонські хроніки під 1228 р.⁷ повідомляють про виступ народу (popolo) проти знаті (grandi) під керівництвом представника купецького стану Джузеппе Тоскі⁸. Поштовхом для цього виступу були військові невдачі болонців.

¹ Corpus chronicorum bononiensium, A., B., Villola, p. 88.

² Там же, chr. A., p. 90.

³ Під опалу підпали: Мілан, Болонья, Верона, Пьяченца, Верцеллі, Лоді, Фаенца і ін., всього до 20 міст.

⁴ Huillard-Brehelles. Historia diplomatica Fridrici II, vol. II, p. 646. Цит. по G. Fasoli, Aspetti..., p. 117.

⁵ Головний центр вивчення римського права, Болонський університет, в період свого найвищого розквіту (XII—перша половина XIII ст.) притягав багато студентів, кількість яких досягла, на думку Піскорського, 10 тис. чол. (В. Пискорский. Начало академической свободы в Западной Европе. Нежин, 1900, стор. 8).

⁶ Corpus chronicorum bononiensium, A., B., p. 92—93.

⁷ Corpus chronicorum bononiensium, A., B., Bolognetti, Villola, p. 94—95.

⁸ Прізвище Тоскі вже згадувалося у хроніках за 1194 рік. Повідомляючи про боротьбу консулів з єпископом Герхардтом, хроніка говорить про вбивство Томасо Тоскі, мабуть, батька Джузеппе.

Торговельно-ремісничі елементи міста, політична роль яких зростала разом з їх багатством, сприяли руйнуванню аристократичного правління Болоньї. В листопаді 1228 р. була прийнята перша в Болоньї пополянська конституція, яка розширювала і зміцнювала політичні права «ророло»¹. У 1230 р. відбулося остаточне оформлення військово-територіальної організації пополянів «societas armorum»². До її обов'язків входив не тільки захист від зовнішніх ворогів, але й боротьба проти знаті, серед якої було багато прихильників імперії. Невипадково у болонських хроніках описуються сцени розправи народних мас із знаттю, яку запідозрили у зраді³.

З кінця червня 1229 р. Болонья відновила військові дії проти Модени і знову зазнала поразки під Сан Чезаріо⁴. Через посередництво папи Григорія IX в листопаді було укладено договір про перемир'я між Болоньєю і Моденою. Місто на Рено поспішило скористатися з цього, побудувавши нові фортеці⁵.

Фрідріх II теж не марнував часу. Він приєднав до союзу відданих йому міст Равенну, Форлі, Ріміні з тим, щоб спрямувати їх на боротьбу з Болоньєю.

У відповідь на ці дії імператора у жовтні 1231 р. в Болоньї зібралися представники міст Ломбардської ліги і вирішили зосередити головні сили ліги в районі Болоньї і Фаенци⁶. Враховуючи ситуацію, Фрідріх II не наслідився взятися за зброю.

У липні 1234 р., використовуючи розбрат імператора з сином Генріхом, Болонья домовилася з Міланом про одночасний наступ на розташовані між ними міста, які підтримували імператора. Дочекавшись виступу Мілану разом із сусідніми союзними містами проти Кремони, Павії, Парми, Модени, Болонья вдарила в спину моденцям і зруйнувала їх важливий оборонний пункт Сан Чезаріо⁷. Болонцям знову вдалося вирвати з-під впливу моденців Френьяно⁸, а також захопити прибутки від соляних промислів Червії⁹.

Однак перехід Феррари у табір імператора замкнув вороже коло міст навколо Болоньї. Крім того, в листопаді 1237 р. Фрідріх II завдав нищівного удару ломбардцям близько Кортенуова. Болонські хроніки нічого не говорять про участь болонців у цій битві. Скоріше всього Болонья вирішила повторити досвід минулих років і, скориставшись тим що моденці були зайняті у імператорському війську під Кортенуова, напала на володіння Модени і зруйнувала замок Кастель Ліоне, який був побудований моденцями як фортеця при Віа Еміліа.

Незважаючи на поразку під Кортенуова, Ломбардська ліга була сильною. Мілан і Болонья стояли на перешкоді задумам Фрідріха II. Про це свідчить поразка імператора під Брешією у липні 1238 р., що примусило Фрідріха відмовитися від наміченого походу на Болонью. В цей самий час у Фаенці владу захопила гібеллінська партія Аккарізі¹⁰. Болонья не могла допустити цього і звела у Фаенцу свої війська¹¹. Так

¹ Питання про внутрішню історію Болоньї буде розглянуто в спеціальній статті.

² A. Gaudenzi. Gli statuti della societa delle armi del popolo di Bologna intorno allo studio. Fonti per la storia d'Italia, Roma, 1889, p. 7.

³ Corpus chronicorum bononiensium, A., Villola, Bolognetti, p. 95—96.

⁴ Там же, Villola, p. 97.

⁵ Там же, A., p. 98.

⁶ G. Fasoli. Aspetti della politica italiana di Federico II, p. 151.

⁷ E. Hessel. Geschichte d. Stadt Bologna, p. 204.

⁸ Corpus chronicorum bononiensium, A., Villola, p. 103; Bolognetti, p. 105.

⁹ E. Hessel. Geschichte d. Stadt Bologna, p. 207—210.

¹⁰ Corpus chronicorum bononiensium, A., Bolognetti, p. 109.

¹¹ Там же, A., Villola, p. 110—111.

Фаенца з найвірнішого та сильного союзника перетворилася в залежне місто.

Тепер увесь тягар боротьби з імператорською владою в Романьї ліг на одну Болонью. Фрідріх не відмовився від думки захопити місто. Але після поразки під Брешією він остерігався брати штурмом добре укріплене місто і вирішив зруйнувати його дистретто¹, цим самим послабивши сили Болоньї.

25 липня 1239 р. Фрідріх призначив свого сина Енціо, короля Сардинії, імперським правителем Італії. Саме йому, найздібнішому з своїх синів Фрідріх II мріяв надати титул короля Італії². Він залишив Енціо покоряти Марку Анкони, а сам у грудні 1239 р. відправився у папську область. В цей час у Болоньї знову зібрався конгрес Ломбардської Ліги з участю Аццо д'Есте і представників Венеції. Саме тут була вирішена доля Феррари.

Болонья взяла активну участь у розгромі Феррари³, тому що була зацікавлена у безмитній торгівлі на річці По, а також у забезпеченні надійності своїх північних кордонів. Таким чином, з лютого 1240 р. Феррара стала гвельфською, що привело до створення наступального і оборонного союзу між Болоньєю і Феррарою.

Підкоривши собі Тоскану і Марку Анкони, Фрідріх II навесні 1240 р. спішно привів свої війська до Романьї, щоб нарешті розправитися з непокірною Болоньєю. Але раніше Фрідріх II осадив Фаенцу, війська якої були посилені 1000 піхотинців з Болоньї і Венеції. Захистом Фаенци керував венеціанець Микеле Морозіні і граф Гвідо Гверра⁴. Імператор розраховував швидко взяти Фаенцу і піти потім на Болонью. Однак розрахунки його не виправдалися. Фаенца протрималася 8 місяців. Витративши сили на осаду Фаенци, Фрідріх II не наважився зразу ж іти на Болонью. Крім того, невідкладні справи чекали на імператора в Римі. Він знову відклав осаду міста на Рено, не припускаючи навіть думки, що останній удар йому нанесуть саме болонці.

Тільки в 1243 р. коли мирні переговори з Іннокентієм IV не дали результатів, Фрідріх II повернувся в долину По. Наближення військ Імператора до Болоньї загострило суперечності в місті. На жаль, болонські хроніки говорять про ці події дуже стисло⁵. Загострення внутрішньої соціальної боротьби пояснюється тим, що велика феодална верхівка міста і контадо не могли примиритися з наступом єдиного фронту попланів на їх права.

Рішуча перемога торговельно-ремісничих кіл Болоньї, які завжди дотримувалися гвельфської орієнтації, зробила місто на Рено оплотом гвельфизму в Італії⁶. Гвельфи Флоренції також знайшли притулок в Болоньї⁷. Болонський народ готував всі сили для рішучої боротьби з імперією. На чолі своїх військ Болонья поставила кардинала Оттавіано дельї Убальдіні⁸, який відігравав помітну роль в історії міста цього періоду. Він походив з флорентійського феодалного роду. В Болоньї розпочалася його духовна і політична кар'єра, тут він заслужив довір'я болонців. Мабуть, вже тоді він вважав справу імператора програю, а від посилення влади папи також не чекав нічого корисного для

¹ Corpus chronicorum bononiensium, A., Villola, Bolognetti, p. 109—112.

² G. Fasoli. Aspetti della politica italiana di Federico II, p. 163.

³ Corpus chronicorum bononiensium, A., B., p. 113—115.

⁴ Там же, стор. 114—115.

⁵ Там же, А., р. 119; Villola, p. 120.

⁶ Там же, А., р. 123.

⁷ Там же, А., Villola, p. 123—124.

⁸ Там же, А., B., Villola, p. 124—125.

себе. Розуміючи силу і могутність болонської комуни, кардинал приєднався до її програми-досягнення влади в Романьї.

Скориставшись з того, що головні сили Фрідріха II були зайняті під Пармою, кардинал Оттавіано Убальдіні на чолі 500 болонських вершників у травні 1248 р. захопив усі східні комуни Романьї¹. Коли вся Романья була в його руках, він повів болонські війська проти Модени². Король Енціо поспішив останній на допомогу. В кінці травня 1249 р. болонське військо, посилене моденськими гвельфами і романьольськими вершниками, розташувалося у Віа Еміліа під Кастель Франко, щоб переправитися через річку Панаро і йти на Модену. Король Енціо на чолі німецьких рицарів, військ Кремони, Реджіо, гібеллінів Феррари і Парми направився до річки Панаро, щоб несподівано напасти на ворога.

Обидві армії зустрілися біля мосту Святого Амвросія недалеко від Фасальто³. Під час бою 26 травня 1249 р. кінь короля Енціо був убитий, а сам він оточений і взятий у полон болонцями Ламбертіно дельї Ламбертіно, Мікеле дельї Орсі і Ламбертіно Бутрігарі⁴. Ця подія зразу ж вирішила кінець бою. Болонці переслідували неприятеля до самих стін Модени. Найздібніший і любимий син імператора, краса і гордість всього рицарства, переможець багатьох битв, у тому числі знаменитої битви при Мелорія, був доставлений у Болонью і всі останні 23 роки провів у в'язниці.

Ув'язнення короля Енціо було найтяжчою поразкою для імператора. Фрідріх II вимагав звільнити сина. Але болонці не злякалися і відповіли йому листом, який став знаменитим. Цей лист був складений Роландіно Пасаджері, другом Брунетто Латіні, який стояв на чолі гвельфської партії і грав велику роль у політичному і культурному житті Болоньї XIII ст.⁵. «Хай підніметься бог, і розсіються вороги його, — писалося в листі, — які спираються більше на свою силу, ніж на право. А тому не треба лякати нас пихатими словами, бо ми не прибережний очерет, який колихається від легкого вітру... До того ж знайте, що ми захопили короля Енціо і будемо тримати його і тримаємо, бо віримо, що це наше право; але якщо ви хочете помститися за образу, яку ми вам нанесли, то ви повинні діяти силою. І ми силу зможемо відбити силою. Ми готові виїняти меч і з загрозливим ричанням, подібно до львів, кинемося в бій проти вас, і значна більшість не схвалить вашу зневажливість, тому що там, де більшість, повинна з'явитися одностайність, і як говориться в прислів'ї стародавніх: вепр нерідко утримується навіть невеликою собакою»⁶.

Боротьба з Фрідріхом II ще продовжувалася протягом всього 1249 і 1250 років. Іноді здавалося, що військове щастя на боці Фрідріха. Проте смерть перервала його честолюбні наміри.

Горда мова болонських громадян є живим доказом їх високого патріотизму і свободолюбності. Пополанська верхівка і народні маси Болоньї згуртувавшись, виступили єдиним фронтом проти великої феодалної знаті міста і домагань імператора. Перемога над Фрідріхом II

¹ Corpus chronicorum bononiesium, A., Villola, p. 125.

² Там же, Bolognetti, p. 126.

³ Там же, A., B., p. 126—127.

⁴ P. Bouchard. Periodes historiques de Bologna, p. 57—58.

⁵ Torri e castelli Bologna e la sua provincia, storia dizionario biografico opere d'arte notizie d'oggi, p. 144.

⁶ Huillard-Breholles. Historia diplomatica Fridrici II, vol. VI, p. 729. Цит. по G. Fasoli. Aspetti della politica italiana di Federico II, p. 214.

принесла болонському народові не тільки гегемонію в Романи, але й підвищила його моральний і політичний вплив в усій Італії. Багато міст Італії, навіть таких як Флоренція, будували своє управління на зразок болонського. Римський народ, ведучи боротьбу з дворянством, віддав управління містом болонцю Бранкалеоне дельї Андало, який виріс у популанській Болонї і добре розумів, що комуна може існувати тільки тоді, коли спиратиметься на народ.

Перемога Болонї над Фрідріхом II Гогенштауфеном сприяла подальшому розвитку її економіки, культури і політичної організації.

АСПУРГ ТА АСПУРГІАНИ

В. О. Устинова

Питання про те, хто такі аспургіани, яка їх роль в історії Боспорського царства, неодноразово порушувалось в історичній літературі. З цього приводу висловлювались різноманітні погляди, здебільшого прямо протилежні. Так, одні дослідники вбачають в аспургіанах нащадків царського роду останнього Пересаду¹, на думку других²— це нове сарматське плем'я, яке прийшло на Боспор з глибин Азії, треті³ вбачають в аспургіанах прихильників боспорського царя Аспурга.

Відсутність єдиного погляду з цього питання в значній мірі визначається станом джерел.

Свідчення Страбона, основного нашого джерела, настільки короткі, що можуть бути тут наведені повністю. Так, в XI книзі Страбон пише: «До них же (меотів) належать також аспургіани, які мешкають між Фанагорією та Горгіпією на просторі 500 стадіїв. Цар Полемон хотів напасти на них під прикриттям дружби, але його наміри не залишилися в таємниці, він був зустрінутий військом аспургіан, захоплений живим в полон і страчений»⁴. В іншому місці Страбон пише: «Полемон закінчив своє життя серед так званих аспургіан, які належали до варварських племен біля Синдики»⁵. Цими побіжними зауваженнями Страбона по суті вичерпуються наші відомості про аспургіан. Античним авторам до Страбона аспургіани взагалі невідомі, пізніші автори переказують Страбона, не тільки не додаючи до нього нічого нового, але навіть скорочуючи його. Відомості подібного характеру ми зустрічаємо у автора II ст. н. е. Елія Геродіана⁶, у Стефана Візантійського⁷, у витягах з його великого географічного словника «*Εθνικά*». Нарешті, у Птолемея, автора II ст. н. е., серед племен, що населяли азійську Сарматію,

¹ А. А. Сибирский. Гипотеза о происхождении Асандра и новые домыслы о некоторых событиях его правления, 300, т. X. Одесса, 1877, стор. 61.

² Г. Спасский. Босфор Киммерийский с его древностями и достопамятностями. М., 1846, стор. 67; Б. Кенне. Описание музеума князя Кочубея, т. 1, СПб., 1857, стор. 395.

³ В. Юргевич. Древние греческие надписи, найденные в Керчи, Анапе и Херсонесе в 1880 г., 300, т. XII, 1881, стр. 216—217; В. В. Латышев. Краткий очерк истории Боспорского царства. Сб. «Понтика», СПб., 1909, стор. 103 и сл.; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.-Л., 1949, стор. 316; Д. П. Каллистов. Политика Августа в Северном Причерноморье. ВДИ, 1940, № 2, стор. 71 та інш.; Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды, Киев, 1914, стор. 30.

⁴ Strab., XI, 2,11=SC, I, стор. 113.

⁵ Strab., XII, 3,29=SC, I, стор. 161.

⁶ Геродиан, VII, 180, 2.

⁷ Steph Byz. s. v. Ἀσπουργιανοί=SC I, стор. 255.

названі астурикіани¹. Можливо, що в даному випадку ми маємо зіпсовану назву аспургіан (у Птолемея нерідко зустрічаються імена і назви в перекрученому вигляді²).

Як епіграфічні свідчення про аспургіан відомі два написи³, де поряд з переліком вищих магістратів Боспору називається офіційна посада

ο 'ελι τῶν Ἀσπουργιανῶν, що перекладається на російську мову нерідко «як начальник аспургіан»⁴. Обидва написи датуються III ст. н. е.

Виходячи з джерел, що є в нашому користуванні, більшість дослідників вбачають в аспургіанах політичних прихильників Аспурга і пов'язують з ім'ям цього боспорського царя походження терміна, розгляданого нами. Так, ще в 1881 р. Ю. Юргевич писав, що аспургіани не нове плем'я, а народ, який давно жив у цих місцях і якому сучасники дали таку назву, вбачаючи в них особливу політичну партію, прихильників царя Аспурга⁵. В. В. Латишев також вважає, що аспургіани були не окремим народом, який би відрізнявся від меотів та прийшов звідкільсь, а частиною меотів, і дістали свою назву за допомогу царю Аспургу в його війні проти Полемона⁶. М. І. Ростовцев вбачає в аспургіанах не плем'я, а дружину боспорського царя Аспурга⁷, С. О. Жебелев — «своєрідну лейбгвардію боспорських царів»⁸. Аналогічні уявлення про походження назви «аспургіани» знайшли відображення в працях В. Ф. Гайдукевича⁹, В. І. Горемікіної¹⁰, П. Д. Калістова¹¹.

Ця точка зору, яка стала традиційною в історичній літературі, в останній час була переглянута в працях Е. С. Голубцової¹² і І. І. Толстого¹³. Обидва автори не вважають за можливе пов'язувати аспургіан, які вбили Полемона, з прихильниками царя Аспурга. На їхню думку, боспорський цар Аспург не має ніякого відношення до аспургіан, зв'язок між ними чисто формальний, по одній лише співзвучності, історичний же зв'язок заперечується. Е. С. Голубцова звертає увагу на дуже великий хронологічний розрив між вбивством Полемона аспургіанами (8 р. до н. е.) і початком правління Аспурга (10 р. н. е.). «... Важко допустити, — лише автор, щоб Аспург, який був вождем дружини... і з її допомогою убив царя Полемона, не захопив влади відразу ж, а домігся її лише 20 років опісля»¹⁴. Виходячи з цих міркувань, Е. С. Голубцова заперечує соціально-політичний характер терміна «аспургіани» і пропонує розглядати назване поняття як етнічну категорію. Вона вважає,

¹ Ptol., XI, 5.

² ВДИ, 1948, № 2, стор. 231.

³ IOSPE, II, № 29, 431.

⁴ В. В. Латишев. Назв. работа, стор. 125—126.

⁵ В. Юргевич. Назв. праця, стор. 216 та ін.

⁶ В. В. Латишев. Назв. работа, стор. 103, та ін.

⁷ М. І. Ростовцев. Бронзовый бюст боспорской царицы Динамии и история Боспора в эпоху Августа. Древности, т. 25, М., 1916, стор. 16 та ін.

⁸ А. С. Жебелев. Боспорские этюды. Сб. «Северное Причерноморье», М., 1953, стор. 201, прим. 2.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 316, 323; Його ж. История античных городов Северного Причерноморья. Сб. «Античные города Северного Причерноморья». М.—Л., 1955, стор. 128, прим. 2.

¹⁰ В. И. Горемыкина. Из истории Боспора Киммерийского I в. до н. э. и начала I в. н. э. Уч. зап. Могилевск. пед. ин-та, вып. II, Минск, 1956, стор. 134.

¹¹ Д. П. Каллистов. Назв. работа, стор. 71 та ін.

¹² Е. С. Голубцова. Внешнеполитическое положение Боспорского царства на рубеже н. э. ВДИ, 1949, № 4, стор. 89; Ії ж. Северное Причерноморье и Рим на рубеже н. э. М., 1951, стор. 111—112.

¹³ И. И. Толстой. Из области боспорской ономастики. ВДИ, 1955, № 1, стор. 9 та ін.

¹⁴ Е. С. Голубцова. Северное Причерноморье и Рим..., стор. 112.

що «назва племені послужила етимологічною основою імені Аспурга, а не навпаки»¹. І. І. Толстой на відміну від Є. С. Голубцової не вважає поняття «аспургіани» етнічним. На його думку, слово «аспургіани» утворено від імені Аспург, але «більш ніж імовірно — продовжує автор, — що людина, від імені якої виникла назва «аспургіани», була не царем Боспора, а якоюсь іншою, не відомою нам особою, можливо, засновником якогось місцевого, культового фіасу, або місцевого напіввійськового-напіврозбійницького об'єднання»².

Таким чином, І. І. Толстой, як і Є. С. Голубцова, розглядає походження терміна «аспургіани» поза його історичним зв'язком з ім'ям боспорського царя Аспурга. Свою позицію І. І. Толстой намагається підкріпити посиланням на те, що Страбон «жодним словом не обмовився з приводу походження цієї назви»³.

Розглянувши різноманітні погляди на походження та смисл терміна «аспургіани», спробуємо перш за все з'ясувати, наскільки правомірною думка про етнічну природу цієї назви. Є. С. Голубцова, яка наполягає саме на такому розумінні терміну, посилається на Страбона. Тим часом текст Страбона, на нашу думку, не дає достатніх підстав для подібного висновку. В цьому відношенні особливо показовим є зауваження Страбона, з якого ми дізнаємося, що «Полемон закінчив своє життя серед так званих (підкреслено мною — В. У.) — *καλοῦμενοις* — аспургіан»⁴. В цьому контексті поняття «аспургіани» виступає не стільки як початковий етнічний термін, скільки як назва, що була набута завдяки якимось причинам або обставинам. Отже, говорячи про співвідношення між назвою «аспургіани» і ім'ям Аспург, слід визнати термін «аспургіани» вторинним. Не він становив етимологічну основу імені Аспург, як вважає Є. С. Голубцова, а навпаки, слово «аспургіани» утворено від імені Аспург. Це співвідношення важко доводити і заперечувати, бо це той випадок, коли «очевидність зменшується доказами». Уяві про етнічний характер терміну «аспургіани» суперечить також спостереження І. І. Толстого. Аналізуючи термін з боку його граматичної структури, автор вважає, що слово «аспургіани» утворено згідно з правилами латинської граматики на зразок *Caesar — caesar + iani*, *Christ — us — christ + iani*, *Aspurg — us — aspurg + iani*⁵. На Боспорі така форма могла з'явитися як наслідок римського впливу в порівняно пізній період і уже тому, як справедливо зауважує І. І. Толстой, не може бути племенною назвою.

Якщо ми, нарешті, звернемося до епіграфічного матеріалу, то виявиться, що тут також відшукати свідчення про етнічну належність терміну «аспургіани» дуже важко. Нам не відомий жоден напис, де б серед переліку племен, підвладних Боспору, згадувались аспургіани. Поряд з цим добре відомо, що область їхнього поселення була приєднана до Боспорської держави ще на початку IV ст. до н. е. і з цього часу міцно трималась у її складі⁶. З другого боку, слід відзначити, що в написах серед вищих магістратів Боспору неодноразово згадується посада *ο ελι του Ασπουργιανων*⁷, яка не засвідчена епіграфічно для інших племен.

¹ Є. С. Голубцова. Внешнеполитическое положение..., стор. 89.

² І. І. Толстой. Назв. работа, стор. 11.

³ І. І. Толстой. Назв. работа, стор. 11.

⁴ Strab., XII, 3, 29.

⁵ І. І. Толстой. Назв. работа, стор. 12.

⁶ В. А. Устинова. К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому государству. ВДИ, 1966, № 4, стор. 135.

⁷ IOSPE, II, № 29, 431.

Ця обставина також виділяє аспургіан серед інших племен Боспору і не дозволяє вбачати в даному випадку лише етнічне утворення. Розвиваючи цю думку, доречно згадати про поправку Брандіса до перекладу виразу *ο ελι των Ἀσποργίανων*, який здебільшого трактується як «начальник аспургіан». Брандіс висловив сумнів щодо точності цього перекладу і запропонував вбачати в даній формулі управління не якимсь колективом людей, а місцевістю¹. Коли взяти до уваги цю поправку, то доведеться визнати, що в III ст. н. е. розглядуваний термін набув також значення адміністративного округу, яким управляв один з вищих державних чиновників — *ο ελι των Ἀσποργίανων*. Очевидно, ця область посідала важливе місце в адміністративній системі Боспорської держави.

Висловлені вище міркування не дозволяють розглядати поняття «аспургіани» лише як чисто етнічний термін. Нам здається, що для розуміння змісту та походження цього терміна треба все ж таки порівняти його з ім'ям боспорського царя Аспурга. Цей шлях підказується не тільки і не стільки формальною близькістю самих понять «Аспург» та «аспургіани», скільки історичним становищем на Боспорі наприкінці I ст. до н. е. Аналіз його перекоонує нас в тому, що вбивство Полемона аспургіанами та появу пізніше Аспурга в ролі боспорського царя слід розглядати як взаємопов'язані явища. Відкидати можливість цього історичного зв'язку лише на тій підставі, що Страбон «жодним словом не обмовився з цього приводу», навряд чи доцільно.

Більш істотним нам уявляється зауваження Є. С. Голубцової відносно хронологічного розриву між вбивством Полемона та початком правління Аспурга. Якщо ці події дійсно пов'язані, то чим же можна пояснити 18-літню перерву між ними? Проте і це здивування, на нашу думку, повинно відпасти, якщо визнати, всупереч традиційного погляду, що Аспург не був сином Асандра та Дінамії, а тому його шлях до боспорського престолу не міг бути прямим. Між іншим, не можна не зазначити, що в літературі утвердилась інша думка, згідно з якою Аспург був сином Асандра та Дінамії². Але при такому уявленні важко зрозуміти не тільки питання, яке нас цікавить, але навіть цілий ряд інших питань історії Боспору. Наприклад, залишається не зрозумілим, чому після смерті Асандра боспорський престол успадковує його дружина Дінамія³, а не їхній син. Таке успадкування царської влади на Боспорі не можна визнати звичайним, воно не має паралелей в історії династичних взаємовідносин Боспору. Лише бездітність могла зробити Дінамію носителькою царської влади. Думку про те, що Аспург під час смерті батька був неповнолітнім⁴, навряд чи можна вважати перекоонливою. У даному випадку слід зважити на те, що Асандру, коли він одружився з Дінамією, було понад 60 років. Помер він 93 років⁵. Сподіватись, що в цьому віці у Асандра могли бути малолітні діти, не доводиться. Його синові від шлюбу з Дінамією мало бути не менше 20 років, а це досить зрілий вік, щоб здійснити своє юридичне право на боспорський престол.

¹ RE, III, 780.

² М. И. Ростовцев. Назв. работа, стор. 17; В. В. Латышев «Повтѣха», СПб., 1909, стор. 103; В. М. Дьяков. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье. ВДИ. 1940, № 3—4, стор. 75; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, стор. 323; Його ж. История античных городов..., стор. 128, прим. 2; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956, стор. 107, 154.

³ Dio Cass., LIV, 24,4=SC, I, стор. 621.

⁴ В. В. Латышев. Сб. «Повтѣха», СПб., 1909, стор. 103.

⁵ Luc., Macrob., 17.

Проте цього не трапилось. Дінамія виступає як єдиновладна правителька Боспору¹, а її рука стає привабливою для багатьох претендентів на боспорський престол. Останню обставину деякі дослідники пояснюють тим, що Дінамія як спадкоємниця великих Ахеменидів була єдиною носителькою легітимної влади на Боспорі і що навіть Асандр здобув права на боспорський престол лише через шлюб з Дінамією.

Однак і в даному випадку залишається незрозумілим, чому в написі², де підкреслюється походження Аспурга, мова йде тільки про Асандроха і жодним словом не згадана Дінамія. Між іншим, вказівка на походження від легітимної цариці, крім того ж популярної на Боспорі, безумовно, могла ствердити авторитет Аспурга як царя Боспора.

Висловлені міркування не дозволяють вбачати в Аспурзі сина Дінамії.

Серед джерел, які є у нашому розпорядженні, на походження Аспурга вказує лише один напис³, згідно з яким Аспург походив *ex τῷ βασιλεὺς Ασάνδροχου*. Цей вираз здебільшого перекладається на російську мову як «происходящий от Асандроха». На думку більшості дослідників⁴, Асандрох — відомий боспорський цар Асандр. У зв'язку з цим нам здається, що Аспург був сином або навіть нащадком Асандра-Асандроха, але не від шлюбу його з Дінамією. Як уже відзначалось, Асандр одружився з Дінамією, коли йому було більше 60 років. Такий пізній шлюб дозволяє припустити, що йому міг передувати ще один шлюбний союз, можливо, з представницею місцевої знаті. Від цієї лінії, очевидно, і походив Аспург. Таке припущення не тільки не суперечить відомим нам джерелам, але навіть дозволяє краще зрозуміти інші явища історії Боспору: чому, наприклад, після смерті Асандра правителем Боспору всупереч династичній традиції стає його дружина Дінамія. В цьому ж зв'язку стає більш зрозумілою і поява авантюриста Скрибонія, для якого шлюб з бездітною Дінамією відкривав шлях до боспорського престолу. Нарешті, з'являється можливість усвідомити, чому після вбивства римського ставленика Полемона до влади приходять не Аспург, а легітимна правителька Боспору Дінамія. Припускають, що правління Дінамії, яке було перервано появою Полемона, продовжувалось знову після його вбивства аж до 8 року н. е.⁵

Таким чином, і хронологічний розрив між вбивством Полемона і початком правління Аспурга дістає, на наш погляд, цілком переконливе з'ясування.

Аспург, що не мав при житті Дінамії законного права на боспорський престол, проте прагнув, щоб рано чи пізно оволодіти ним. Можливість втрутитися в династичну боротьбу виникла тоді, коли римляни силою возвели на боспорський престол Полемона I⁶, а легітимна правителька Боспору Дінамія була фактично усунута від управління.

Між тим, перебування на Боспорі Полемона не було дуже тривалим. Римський ставленик був посаджений на боспорський престол всупереч

¹ А. Н. Зограф. Античные монеты. МИА, С 16, 1951, стор. 191, табл. XLIV, 14.

² IOSPE, II, № 36.

³ Там же.

⁴ В. Юргевич. Назв. работа, стор. 216; В. В. Латышев. «Повтика», СПб., 1909, стор. 103; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 539—540; История античных городов..., стор. 128, прим. 2, 3; Д. Б. Шелов. Античный мир..., стор. 107; В. Д. Блаватский. Пантикапей. М., 1964, стор. 132.

⁵ E. Minns, Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, стор. 594 и 601; М. И. Ростовцев. Назв. работа, стор. 14; Д. П. Каллистов. Политика Августа..., стор. 66, назв. работа; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 316; А. Н. Зограф. Античные монеты..., стор. 191; В. А. Горемыкина. Назв. работа, стор. 134.

⁶ Dio Cass., IV, 24,5.

волі самих боспорців. Не дивно, якщо в цій країні Полемон не мав скільки-небудь міцної опори. Його правління, як про те свідчать джерела, супроводжувалось частими військовими сутичками. Так, відомо про непокору Танаїса¹. За словами Страбона, це місто в окремі періоди не тільки само зберігало свою незалежність, але й утримувало під своєю владою частину азійських меотів². Можливо, що і на цей раз за прикладом Танаїса піднялися на боротьбу сусідні меотські племена. Про відгуки цієї боротьби свідчить не тільки Страбон, але також археологічні матеріали Недвиговського городища³. Порушені оборонні стіни, сліди пожеж, знахідки кам'яних ядер в шарі, який датується кінцем I ст. до н. е., — все це наслідки військових дій. Останні не без підстав пов'язуються⁴ з каральною експедицією Полемона, про яку повідомляє Страбон.

Історичне становище на Боспорі наприкінці I ст. до н. е. дає матеріал для висновків, що і вбивство Полемона, який знайшов свою смерть на азійському боці Боспору, серед так званих аспургіан, було не випадковим. Цілком можливо, що Дінамія намагалась використати незадоволення Полемоном у своїх інтересах. Не виключено, що під час перебування на Боспорі Полемона вона віддаляється на азійський бік Боспору, зробивши своєю резиденцією Фанагорію. Це припущення здається нам імовірним тому, що більшість написів⁵ з ім'ям Дінамії знайдені на Таманському півострові біля Фанагорії⁶. Зберігаючи за собою царський титул, Дінамія, мабуть, мусила визнавати верховний суверенітет Полемона. Проте мешканці Фанагорії, позбавлені від безпосередньої опіки римського ставленика, з подякою шанували царицю Дінамію як свою рятівницю та благодійницю⁷. Сподіваючись на допомогу місцевих племен та враховуючи непопулярність Полемона, Дінамія напевно дбала про повне відновлення своєї влади. У колі її реальних спільників міг бути і Аспург. Допмагаючи Дінамії відновити її законні права, він розраховував таким чином, що після смерті бездітної та вже немолодої цариці він забезпечить це право за собою. За допомогою своїх політичних прихильників, вихідців із спорідненого йому місцевого меото-сарматського племені, Аспург усунув з боспорського престолу Полемона спочатку в інтересах Дінамії, а потім і для самого себе. Аспург не замірявся на легітимні права Дінамії, він поводив себе обережно, враховуючи популярність Дінамії, а з іншого боку похилий вік бездітної цариці.

Таким чином, зв'язок між аспургіанами, які вбили Полемона, та майбутнім боспорським царем Аспургом уявляється, на наш погляд, цілком реальним.

Цікаво відзначити, що як тільки Аспург укріпився на боспорському престолі, він видає рескрипти⁸ про надання економічних

¹ Strab., XI, 2, 3.

² Strab., XI, 2, 1.

³ Д. Б. Шелов. Археологические исследования Танаиса. *Eirene*, IV, 1965, Прага, стор. 60; Його ж. Итоги археологического исследования Танаиса. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований, 1963 г., М., 1964, стор. 51; Його ж. Нижне-Донская экспедиция в 1962—1963 гг. КСИА, вып. 107, М., 1966, стор. 93.

⁴ Д. Б. Шелов. Работы Нижне-Донской экспедиции в 1957—1958 гг. КСИА, вып. 83, 1961, стор. 21.

⁵ IOSPE, IV, 420; IOSPE, II, 354, 356.

⁶ МАР, № 23, 1899, стор. 56, № 4; М. М. Кобылина. Фанагория. МИА, № 57, 1956, стор. 80; ОАК, 1860, стор. 104.

⁷ IOSPE, II, 356.

⁸ Т. В. Блаватская. Рескрипты Аспурга. СА, 1965, № 2, стор. 200 та ін.

та юридичних привілеїв громадянам Горгіпії. Відомо, що цей район входив до області поселення аспургіан. Значення Горгіпії як великого економічного та стратегічного центра для цієї області також не викликає сумніву. Цілком можливо, що в діях Аспурга слід вбачати своєрідну винагороду за ту роль, яку відіграли аспургіани у висуванні Аспурга.
